

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

WIDENER LIBRARY

HX 1SNI Y

**GESCHIEDENIS DER SCHIEDAMSCHE
LUTHERSCHE GEMEENTE**

GESCHIEDENIS
DER
SCHIEDAMSCH
LUTHERSCHE GEMEENTE

DOOR

DR. J. W. PONT,

*Kerkel. Hoogleeraar b'd Universiteit te Amsterdam en
Pred. b'd Herst. Evang. Luth. Gem.*

SCHIEDAM,
H. A. M. ROELANTS,
1907

Aan

de Luthersche Gemeente te Schiedam, bij de herdenking van haar 150-jarig bestaan, wordt dit werk, in dankbare herinnering aan de jaren, in haar midden doorgebracht, opgedragen door

DEN SCHRIJVER.

INHOUD.

	Bladz.
HOOFDSTUK I. De wording der Luthersche Gemeente . . .	1
• II. De Luthersche Gemeente in de eerste 25 jaar van haar zelfstandig bestaan . . .	14
• III. De Luthersche Gemeente in de jaren harer afhankelijkheid van Amsterdam. . . .	38
• IV. De Luthersche Gemeente onder Synodaal bestuur	57
• V. De Bedehuizen der Gemeente	77
• VI. Haar godsdienstig leven	85
• VII. Haar zorg voor Armen en Weezen . . .	101

AANHANGSEL.

Opgave der boeken en bescheiden, die zich in het Archief te Schiedam bevinden.	109
Lijst van Predikanten.	112
Lijst van Kerkeraadsliden	113
Lijst van Koster, Voorzangers en Organisten	117
Register	118

HOOFDSTUK I.

De wording der Luthersche Gemeente.

Schiedam, de stad aan de Maas, in onzen tijd een fabriekstad, die een nieuw tijdperk van bloei tegengaat, Schiedam was in 1250 niet anders dan »een buurt van gevlochten teenen en houten huisjes met klei bestreken en met riet of stroo gedekt aan het einde van de kreek de Schie.» Deze buurt ontwikkelde zich na jaren tot een dorp, dat door zijn gunstige ligging voor handel en visscherij gestadig vooruitging.

De graven van Holland, in het bijzonder gravin Aleida, gaven het vele voorrechten. Zoo verkrijgen zijne inwoners in 1274 het poorterrecht en wordt er eene kapelanie op het huis »te Rivier» gesticht, waar wekelijks de mis wordt gelezen.

Voor al de 14^e eeuw ontsluit voor Schiedam een tijdperk van bloei. Jan van Avennes, graaf van Henegouwen, wordt in 1299, als Jan II, graaf van Holland. Hij deelt met zijn geslacht in de liefde voor deze opkomende stad. Vaak vertoeft hij er, evenals zijn zoon, Willem III, die er in 1304 wordt gehuldigd. Voortdurend krijgt zij meer rechten en vrijheden. 's Graven rentmeester over Zeeland vestigt hier zijn residentie, omdat de handel op en het verkeer met Zeeland sterk is toegenomen. Bovendien verrijst er in dezen tijd een nieuwe kerk, de St. Janskerk.

In de tweede helft der 14^e eeuw begint er in den bloei eene kentering te komen. Rotterdam en Delft brengen in dezen tijd een eigen gemeenschap met de Maas tot stand, waardoor de

scheepvaart van Schiedam afneemt. En in de 15^e eeuw klaagt men terecht over achteruitgang. Ramp op ramp treft de stad. In 1428 wordt de kerk door hevigen brand verwoest. De twisten tusschen Hoekschen en Kabeljauwschen — en Schiedam was zeer beslist Kabeljauwsch — beletten den handel. De scheepvaart wordt belemmerd, doordat in 1460 »de gorsingen, krekken, slikken en blikken aan de Zuidzijde van de rivier de Maas, tegenover de stad, bedijkt worden.”¹⁾ De vaart van de Nieuwe naar de Oude Maas door de kreek »de Koedood”, die juist tegenover Schiedam lag, wordt hierdoor gestopt. Zoo heeft de binnenlandsche scheepvaart te lijden en de buitenlandsche wordt door de Schotten en Noormannen, die op de Noordzee machtig waren, verhinderd. Wel spande de burgerij alle krachten in om tot nieuwen bloei te geraken, en werd in 1438 door die van het gerecht te Schiedam eene keur gemaakt, »waarbij aan de kloosterlieden verboden werd, het drijven van nering, zonder burgerlijke lasten te betalen, alzoo zij anders de waren goedkooper konden geven dan andere winkelhouders;” wel kreeg Schiedam in 1490 voor zijn haringvisserij veel voorrechten in Denemarken; wel kocht het in 1505 van de grafelijkheidsrekenkamer het recht van het hoppegeld om bier te brouwen in de stad, maar toch telde de stad in 1514 slechts 470 huizen, waarvan er 6 bestemd waren voor het gebruik van de geestelijken en waren er onder de ingezetenen der stad slechts 10 of 12 burgers, rijk genoeg om van hunne renten te leven. Deze bedroegen echter niet meer dan tusschen de 50 en 100 pond Holl. 's jaars.

Men sprak in dezen tijd van »Schiedammetje droogbrood”, omdat men wegens onvermogen geen »vette soppen konde eten.” Van Heussen²⁾ bevestigt dit, als hij tegelijk aan den eenvoud en den ijver der bewoners hulde brengt, en zegt:

»Dewijl men dan aldaar niemand ledig ziet loopen, zoo ziet men der ook niemand van huis tot huis gaan bedelen. Zij leven doorgaans van wey of getapte melk, en van pekelharingen en bokkingen, of van gezoute vleesch of visch, die zij in hunne

¹⁾ Zij worden het land van Charlois genoemd naar den graaf van Charlois, Karel, den eenigen zoon van hertog Filips van Bourgondië.

²⁾ Schielandsche Oudheden, blz. 509.

kelders bewaaren. Het gebeurt zeer zelden, dat ze bij malkander goede cier maaken, of hun hart met eeten en drinken eens ophaalen. Men zou zweeren dat ze de manier van huishouden, de zorgvuldigheid en de naarstigheit van de mieren geleert hebben.”

Ook in godsdienstig opzicht was er in Schiedam een krachtig leven. Behalve de St. Janskerk, die in 1335 werd gebouwd, was er het Gasthuis, dat reeds vóór 1267 is gesticht en waarvan de kapel aan St. Jacob was gewijd. Het St. Ursulaklooster, dat van 1405 dagteekent, en achter het kerkhof nabij de Janskerk stond; het St. Annaklooster, bij de St. Anna Zusterstraat, waarin Augustinessen leefden, en dat er zeker in 1498 was; het klooster Leliëndaal op den Achterweg, misschien van 1461; het Begijnhof van 1301, staande ten Z. van de Janskerk; het Kruisbroedersklooster dat in 1465 reeds bestond; het heilige-Geesthuis, waarin sedert 1405 de broederschap leefde, die zich de verzorging der armen ten doel stelde; het Leprozenhuis van 1482; het hofje van Belois, zijn allen stichtingen, die er op wijzen dat er godsdienstig-kerkelijk leven onder de bewoners gevonden werd. En zeer duidelijk spreekt daarvan het bericht dat »eenige poorters van Schiedam door de predikatie van de monniken, die volkomen aflat van alle gedane zonden toezeiden, en zulks door een ziekte van devotie bewogen en aangezet, zich lieten overhalen om naar Bohemen tegen de Hussiten een kruistocht te ondernemen.”¹⁾

Geen wonder dat ook hier zich in de 16^e eeuw zeer spoedig de invloed der Hervorming deed gevoelen. Reeds in 1520 preekte een zekere Jan Ysbrantsz van Rotterdam hier de leer van Maarten Luther. In Febr. 1524 zijn op bevel van het Hof v. Holland »meester Jan van Duwenvoorde, raidt van den voors. Hove, ende meester Pieter van Zijnte Pieters, secretarys ordinarys . . . binnen der stede van Schiedam ende hem aldaer geïnformeert op zekere abusen, delicten ende conventiculen, die eenige Lutheriaenen aldaer houdende waeren.”²⁾ En zij hebben voor hun onderzoek niet minder dan drie geheele dagen noodig.

1) M. S. Beschrijving van Schiedam, blz. 84. Jaarb. 1858, blz. 7.

2) Dr. P. Fredericq, Corpus doc. Inquisitionis Neerlandicae, IV, 1900, blz. 258.

In 1539 wordt er in Rotterdam ¹⁾ een aanklacht ingediend tegen Jorys Gerytsz, die uit Schiedam gebannen is »om der secte van de Lutherie, ende dat hij geconverseert hadde bij Lutheranen ende Haerdoopers.” In 1521 en in vele volgende jaren worden hier de bekende plakkatens van Keizer Karel afgekondigd tegen de aanhangers der Luthery, die ter dood worden verwezen, »te weeten de mannen metten swaarde ende vrouwen metten putte, mitgaders de afvalligen ten vueren,” terwijl in 1525 den geestelijken wordt geboden »dat zij in hunne sermoenen Gods woord zouden prediken, zonder eenige vreemde, ijdele zaken daaronder te mengen.”

Het was hier toch evenals elders. Aan den eenen kant in de kerk bederf, aan den anderen kant dorst naar bevrediging van de innerlijkste behoeften des harten. Zoo lezen wij van de zusters, de nonnen te Schiedam, dat zij van 1502—1529 leefden »in een verdomelicken staet” van twist en gekijf ²⁾ en van het volk, dat velen uitgingen om den vroegeren pastoor van Poortugaal, Wouter Simonsz, als hageprediker te hooren.

Dat zij, die dit deden, van »Lutherij” werden beschuldigd, wil niet anders zeggen dan dat zij Hervormingsgezind waren. In het begin van den Reformatietijd toch is Luther de »representatieve” man. Zijn daad heeft geestdrift gewekt en velen wakker geschud. Zijn naam zweeft op aller lippen. Hij heeft het bevrijdende woord gesproken. Men is hem dankbaar. Men leest zijn geschriften. Men stelt prijs op zijn raad. Overal »luthert” het, maar al behoort men tot degenen, die hem van verre volgen, aanhanger van Luther, van zijn avondmaalsleer, van zijn dogmatische beschouwingen is men daarom nog niet. De Hervorming, die in deze gewesten reeds lang was voorbereid en als uit het volk zelf geboren was, droeg hier haar eigen karakter.

Het zoude dan ook een niet te verdedigen stelling zijn, wanneer ik beweerde, dat er in deze dagen in Schiedam reeds Lutherschen waren te vinden. Er was een strooming, die behoefte gevoelde aan eene hervorming der kerk, maar die — hoe kon het anders? — geen uitgesproken confessioneel karakter had.

¹⁾ Arch. Ned. Kerkgesch. VI. 1897, blz. 60.

²⁾ Römer, Kloosters en abdijen in Holland en Zeeland II. 170 enz. De Hoop Scheffer, Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland, blz. 13.

Zij werd zeer begunstigd door den baljuw, SALOMON VAN DER HOUVE, ¹⁾ die oordeelde »dat men geen menschen om opiniën en doolingen van het verstand, maar om misdaden, moedwillig bedreven, moest straffen.” Hij voerde de plakATEN tot uitroeiing der ketters daarom niet uit en werd tengevolge daarvan door de verbitterde geestelijkheid aangeklaagd en gevangen gezet op de Voorpoort te 's-Gravenhage 1564. ²⁾

Niettegenstaande de pogingen om haar te onderdrukken, nam zij voortdurend toe. In 1566 trokken reeds velen uit om Pieter Gabriëlsz te hooren, die eene openbare predicatie hield in den omtrek van de Hoornbrug, tusschen Delft en Den Haag. Maar al nam het getal hervormingsgezinden toe, het duurde nog tot 1572, voordat zij in de kerk hunne godsdienstoefeningen konden houden.

In dat jaar bezetten de Geuzen het slot van Spangen, ³⁾ namen Schiedam in, en plunderden de kerk; kort daarop werden zij wel weer verdreven, maar slechts voor korten tijd, want toen Lodewijk van Nassau Bergen had ingenomen — 24 Mei 1572 — moest het Spaansche garnizoen, dat uit Lombardiërs bestond, opbreken en van nu aan was de stad voorgoed in handen der Prinsgezinden.

9 Dec. 1572 richtten de gedeputeerden van de gemeente der gereformeerde religie, — die nu de heerschende godsdienst is geworden in plaats van den roomschen — een request ⁴⁾ tot den Prins van Oranje »dat de beelden, altaren, enz. die ten deele door het krijgsvolk van Barthold Enthés van Mentheda, onder den admiraal Lumey, gebroken waren, geheel uit de kerk mochten genomen worden” en verzochten »twee predikanten te

¹⁾ Schotel, Kerkel. Dordrecht I, blz. 22, zegt dat hij reeds in 1522 is gevangen genomen, dit is echter onjuist. Zie Jaarb. v. Schiedam 1864, blz. 15.

²⁾ Na eenigen tijd gevangen te hebben gezeten, ontsnapte hij en sloot zich aan bij de Watergeuzen. Hij rustte zelf een schip uit en was, evenals zijn stadgenoot Jacob Antonisz, scheepskapitein bij de inneming van den Briel in 1572.

³⁾ Dr. A. Maas, Gesch. v. Schiedam. Jaarb. 1863, blz. 36 vlg. Nabij Schiedam lagen de sloten Spierinckshouck en Spangen; het laatste, een niet onaanzienlijk gebouw, werd in 1573 in de asch gelegd.

⁴⁾ M. S. Handvesten enz. van Schiedam, blz. 659. Eerste request van de gedeputeerden der gereformeerde gemeente te Schiedam aan Zijne Excellentie den Prins van Oranje, den 9 Dec. 1572.

onderhouden uit de geestelijke goederen der stad." De Prins bericht hierop »dat jaarlijks aan twee predikanten 400 Jacobi guldens zullen worden verleend," en den 23^{en} Mei 1577 »gingen bij resolutie der Staten van Holland, genomen te Haarlem, alle conventen enz. ten behoeve en gebruike dezer stede over."

Het Roomsche Schiedam, dat de »Lutherij" niet duldde, is een Gereformeerd Schiedam geworden, dat in 1573 staat onder het bestuur van Filips Marnix van St. Aldegonde. Mannen van naam en invloed werken hier als predikanten; van hen noemen wij: Petrus Carpentarius, Ruardus Acronius ¹⁾ en Eleazar Swalmius, waarvan de beide laatsten bekend zijn als gloeiende contra-Remonstranten.

Tegen dissentiëerende meeningen was men hier in het algemeen sterk ingenomen. Niet ongegrond was dan ook de vraag, die een Schiedamsch drukker in deze dagen in de loterij van de Rederijkerskamer te Enkhuizen liet inleggen:

- »Segh mij trekker frisch, ter eeren van Oranje,
- »Wat onderscheidt daer is, tusschen Rotterdams inquisitie
[en Spanje?]"

Hij moest die vrijmoedige vraag met een vonnis van Heeren gecommiteerde Raden van Holland bekoopen, die zijn gewonnen loten verbeurd verklaarden en hem veertien dagen verwezen op water en brood — al voerde de Baljuw dit vonnis »slappelijk" uit ²⁾ —, maar de vraag was gewettigd.

Schiedam was een van de zes contra-remonstrante steden en is het zeer lang gebleven. Want nooit is het Remonstrantisme hier tot bloei kunnen komen. In 1641 dachten die van Rotterdam, dat »als de goede beginselen door geregelde bediening werden opgewekt hier eene nieuwe gemeente zoude te stichten." In 1705 werd een poging daartoe aangewend; men vroeg den 15^{en} Juni aan den Magistraat verlot tot stichting van

¹⁾ De opmerking Ms. Beschr. v. Schiedam, blz. 101, dat er 4 Nov. 1588 hier een Synode was, waarvan R. Acronius president was, die met veel drift belette dat H. Herberts zitting in de Synode kon krijgen, is geheel onjuist. Acronius was hier toen nog geen predikant; hij treedt het eerst op in de Haagsche Synode van 31 Aug. 1599 als pred. te Schiedam. Op de Schiedamsche Synode 30 Aug.—2 Sept. '88 was ds. Bastingius uit Dordrecht voorzitter.

Cf. Reitsma en v. Veen, Acta der Prov. en Part. Synoden II, blz. 313.

²⁾ Brandt, Hist. der Ref. II, 1674, blz. 245/6.

een kerk, maar den 10^{en} Aug. 1705 ¹⁾ werd dit verzoek door de Vroedschap afgeslagen en sedert zijn geen nieuwe pogingen aangewend. De weinige leden der Broederschap, die zich bij de gemeente van Vlaardingen hadden gevoegd, waren in 1805 uitgestorven. ²⁾

Ook de Doopsgezinden tierden hier niet. Wel werd in 1535 de Baljuw „belast om een jaar lang naar Herdoopers te zoeken en hen te doen straffen” ³⁾ en klaagde men in 1588 aan de Staten van Holland „dat de Mennonieten om dezen tijd bij hun trouwen drie geboden lieten gaan, voor en aler zij kennis gaven aan den Magistraat van Schiedam,” waarop de Staten, 10 Nov. aan Baljuw en Schepenen bevalen: „de ordonnantiën en plakaten scherpelijk te onderhouden en de overtreders te doen straffen volgens de *penen en mulcten, daarin begrepen, sonder dat d' Schepenen de voorsz. ordonnantie sullen mogen interpretereeren met consent van de Staaten*”, ⁴⁾ maar een bloeiende gemeente werden zij niet. In 1610 „kochten zij twee huizen en erven, staende het eene op de Schie en het andere in den Diefhoek, agter tegen malkanderen aen strekkende,” welke beide huizen later verbouwd werden tot kerk. De Vlaamsche en de Waterlandsche Doopsgezinden hadden zich toen vereenigd, en deze vereenigde gemeente, die klein was, werd geruimen tijd door één leeraar bediend. In 1748 bestond de gemeente nog uit 14 leden, waaronder 3 manslidmaten. Hoogloopende onaangenaamheden met hun leeraar, Hendrik Seije, waren echter oorzaak dat deze gemeente geheel te gronde ging.

Om dezen tijd komt de Luthersche gemeente op. Behalve de weinige Lutherschen, die uit andere, Nederlandsche, steden zich hier of in Vlaardingen hadden gevestigd, kwamen er voortdurend Duitsche Luthersche arbeiders binnen de stad. In het midden der 18 eeuw begon toch hier te bloeien „de koorenhandel, en inzonderheid het stookken van koorenwijn. Er waren meer dan honderd koorenwijnstookerijen, en ruim honderd en tagtig ketels,

¹⁾ Cf. Tegenw. staat der Ver. Nederl. Amsterdam, Tirion 1744, V. blz. 298.

²⁾ Cf. De Remonstrantsche Broederschap door J. Tideman 2e druk, 1905, blz. 414, 422.

³⁾ Schied. Jaarb. 1860, blz. 23.

⁴⁾ Resol. Holl., 13 Nov. 1589.

die, gemeenlijk 't gansche jaar door, driemaal 's daags worden afgestookt." 1) Deze tak van nijverheid trok nieuwe werkkrachten tot zich, en het schijnt, dat ook veel Duitschers ter wille daarvan naar Schiedam kwamen.

Zij konden zich in de Gereformeerde kerk niet thuis gevoelen; het Hollandsch verstonden zij nauwelijks; de psalmen waren hun vreemd; de kerkelijke gebruiken opvallend. Daarom trokken zij Zondags naar Rotterdam ter kerk, waar zij in de Luthersche gemeente veel terugvonden van wat zij in eigen vaderland hadden gezongen en beleden. Maar, op den duur was dit wel wat lastig. Geen wonder dus, dat zij op middelen zonnen, om hierin verandering te brengen.

Maar wat konden zij doen? Zij waren niet zoozeer klein in getal als wel klein in kracht en in invloed. Tot eenige invloedrijke Amsterdammers hadden zij zich gewend om hulp en dezen hadden hun verzekerd, dat de Amsterdamsche gemeente bereid zoude zijn hen te steunen in hunne pogingen, om een eigen predikant te krijgen, wanneer aan eenige voorwaarden werd voldaan, t.w. wanneer zij een huis hadden, waarin zij konden vergaderen en *f* 300.— per jaar voor het tractement. 2)

Om dit te verkrijgen besloten zij het volgende request aan de overheid in te dienen, zooals het ook den 7^{en} Oct. 1748 bij H.H. Burgemeesters inkwam :

Aan

de Ed. Groot agtbre heeren Burgemeesteren en vroedschappen der stad Schiedam.

Geven ootmoediglijk te kennen de ondergeteekende alle burgers en inwoonders deser stad, zijnde alle toegedaen de oude opregte onveranderde augsburgse Luyterse confessie, dat dewijl binnen dese stad, geen publijcq huijs, off plaats is of wert gevonden, of tot nogtoe daertoe gedestineert is, alwaar de voorsz. leere

1) Tegenw. Staat, V blz. 299.

2) Onder deze voorwaarden zijn in de vorige eeuwen de meeste Luth. gemeenten met toestemming of hulp van Amsterdam gesticht. Toen geloofde men in den ernst der leden, die een gemeente wilden stichten, en in hun trouw; tegenwoordig vraagt men minder naar de *levende* leden, maar acht in de eerste plaats noodig: *dood* kapitaal

van de Augsburgse confessij geleert wert, off ook die godsdienst op een betamelijke, en stigtelijke wijze verrigt kan worden, en incas zulks met gunste van UEd: groot Agtb: aan de supplianten wierde geaccordeert, en een huys off plaets daertoe door UEd: groot Agtb: binnen dese stad gedestineert, soo vertrouwen zij supplianten dat het aantal der leeden dagelijks soude toenemen, en aangroeyen,

Eerstelijk omdat veel werklieden, die alhier in vorige tijden werckende zijn geweest, en de voorsz: religie waren toegedaen, dewijl binnen dese stad geen Luijters godsdiensthuijs was, uijt dese stad zijn vertrocken, gemerkt voor deselve (als moetende alle de dagen in de week swaar, en moeijelijk werk doen) niet doenlijk was, om alle Sondagen na Rotterdam te moeten gaen, en aldaer den Luijterse godsdienst waar te nemen en bij te wonen;

ten anderen zoude het konnen strecken tot merckelijk voordeel en gerief van dese stad, en de goede kooplieden, die haar werk zoude gedaen krijgen van zodanige persoonen die in de principaalste, en voornaemste poincten van godsdienst, met haar eensgesint waren, waarover als nu veele kooplieden alhier moeten klagen, en het haar komt te smerten dat zij die niet kunnen krijgen, en mogelijk soude het, in vervolg van tijd, wel komen te gebeuren dat eenige kooplieden uijt andere steden, binnen dese stad met'erwoon zoude overkomen, endat zo zijnde, soude zulcx niet alleen komen te strecken tot eere van Gods naam, maar ook daer paapsgesinde personen in het werk waren wel haast, de protestante de gunste der kooplieden zoude inwinnen, en waertoe de supplianten alle haar devoiren zoude aanwenden, en ook geen moeijten sparen, om de sulke tot de voorsz: protestanse religie intewinnen, en over te halen,

en dewijle zij supplianten gaarne willen bekennen, dat zijlieden, uijt haar jegenwoordige broederschap, nog niet in staat zijn, om een predicant, en het huijs off kerck, als het geene nog verder tot onderhoud en voltrecking van de voorsz: godsdienst noodig is, te konnen fourneren, off besorgen, zo twijffelen de supplianten in geenen deelen, off wanneer UEd: groot agtb: aan henlieden voor eenige tijd daer inne gunstig geliefde te subsidieren, met eenige penningen, zijlieden supplianten in vervolg van tijd, door hulp van andere gemeijntens en plaatsen, bij forme van collecte (waarvan wel meer gebruik gemaakt

wert bij het erigeren van een kerck of godsdienst) wel in staat sullen werden gebragt, om het tractament van een predicant en het onderhoud van het kerckenhuijs als verdere noodwendigheden tot haar godsdienstoeffeninge te sullen kunnen besorgen, zoals tot dien eijnde eenige tijd geleeden, eenige uit de Luijterse gemeente binnen de stad Amsterdam aan haar supplianten hebben geschreven, dat wanneer de supplianten maar drie hondert gulden jaarlijks konde komen te fourneren en de supplianten een publijcq huis, off plaats tot het verrigten van haar godsdienst, van UEd: groot Agtb: vermogte te obtineren, de voornoemde Luijterse gemeente tot Amsterdam, dan aan haar supplianten een predicant soude toesenden: om alle welke voorgemelde redenen zij supplianten haar dan zijn keerende tot UEd: Groot agtb:, seer ootmoedig biddende, en versoekende dat UEd: groot agtb; goede geliefte zij, aan haar supplianten een publijcq huijs off plaats binnen dese stad, te vergunnen, en verleenen om daer inne haar voorsz: protestanse godsdienst te mogen en kunnen oeffenen, ende verrigten, en daer nevens aan haar supplianten, voor eenige tijd jaarlijks toe te voegen een somma van drie hondert gulden, om daarujt een gedeelte van het tractament van de predicant en het onderhoud van het kerckenhuijs, als verdere noodwendigheden tot het oeffenen van haar godsdienst te kunnen besorgen,

'T welk doende etc*:

PIETER HECKMAN. a.d.)	LEONNHARD MAMBERER. h.)
CONRAED EJKEN TOPFF. a.f.)	ANDERIES SOMB.
GERRET RÜSSE.	CRYSTOFFEL SNEL.
ANDRIES DE WILDE.	ANDERIES ROUWIS. a.b.)
PIETER JÖKEL.	HEYNDRICK GEVEL. a.)
JURIJE KOENE. a.)	GEERTREUD BOMANT.
BARENT STALLMAN.	DOROTEHA BRAND. e.)
JAN WEMPER. c.h.)	JAN HENDRIK TORLEY. a.h.g.)

boven deze personen zijnder nog in dese stad werkende boven de 50 en bijna 60 vrije personen.

Dit request werd den 14^{en} Oct. 1748 in de vroedschap commissoriaal gemaakt en daarmede voor geruinen tijd van de baan geschoven.

Lag het aan de commissie? Wie zal het zeggen?

Lag het daaraan dat de onderteekenaars weinig aanzienlijk en zwak van kracht waren? Uit de kohieren ¹⁾ toch valt op te maken, dat er onder de 16 onderteekenaars slechts zes (a) waren, die voor hun eigen huis en erf in de verponding waren aangeslagen. Een hunner was brander (b) ²⁾, één bakker (c), één had een koffienering (d), één was stadsvroedvrouw (e), één hield 's nachts de wacht op den toren (f) en één was chirurgijn (g) en de anderen kunnen schuilen onder de betrekkelijk talrijke personen, die alleen met hun voornaam in het register staan, waaronder veel brandersknechts, die voor f 1.— in de maand waren aangeslagen. Of — was de reden van het dralen, dat men zich weinig opgewekt gevoelde om deze vreemdelingen ter wille te zijn? Uit het acte-boek toch blijkt dat 3 van de 16 onderteekenaars in de jaren 1746—48 uit Duitschland hier waren gekomen (h) en de namen van de meeste anderen wijzen dezelfde herkomst aan. Of — achtte de vroedschap de vraag der Lutherschen om een kerk en om geld voor een predikantstractement wel wat onbescheiden? In elk geval — een inwilligend antwoord kwam er niet.

Maar daarom laten de Lutherschen den moed nog niet zakken. Zij hebben goeden steun gekregen aan Ds. CHRISTIANUS CAROLUS HENRICUS VAN DER AA ³⁾, predikant bij de Luth. gemeente te Haarlem, een man van wien gezegd wordt, dat hulpvaardigheid een der hoofdtrekken was van zijn beminnenswaardig karakter. Hij wil hen met raad en daad bijstaan. Bovendien zijn er

¹⁾ Deze mededeeling dank ik aan dr. K. Heeringa, archivaris der stad Schiedam.

²⁾ Er zijn twee van den naam Andries Rowits; de een had een »coffienering», en was 2 Maart 1748 van de burgerwacht vrijgesteld, als zijnde boven de 60 jaren; de ander was brander en teekende in 1718 met een merk.

³⁾ Geb. te Zwolle 25 Aug. 1718; als proponent, werd hij 8 Maart 1739 te Alkmaar beroepen, waar hij 23 Maart intrede deed. In Haarlem komt hij in 1742. Hier wordt hij bij de oprichting der Holl. Maatsch. v. Wetenschappen in 1752 tot haar Secretaris aangesteld, wat hij blijft tot zijn dood, 23 Sept. 1793. Een gedenkpenning werd te zijner eer geslagen in 1792. (Zie Alg. Kunst- en letterbode X, 14. Wagenaar Vad. Hist. XXVI, 356).

Lutherschgezinden in Schiedam gekomen, van wier invloed men meer verwachten kan, zooals de families de Kerber. Dezen nemen nu de zaak ter hand.

Door toedoen en op advies van v. d. Aa komen de Schiedamsche en Vlaardingsche Lutherschen in 1756 bijeen. Elf zijn er uit Vlaardingen, 68 uit Schiedam, waaronder Mevr. Gordon, de vrouw van den burgemeester, Mevr. Pigeaud, de de Kerbers, Torley en anderen. Zij besluiten, zoo mogelijk, eene gemeente te stichten en benoemen eene Commissie van zes leden om hunne zaken bij de vroedschap te behartigen. In Aug. 1756 wordt aan den procureur Knappert opgedragen een request op te stellen, dat bij Burgemeesters wordt ingediend en 6 Sept. 1756 bij de vroedschap in behandeling komt. Nu vragen de Lutherschen niet anders dan vrijheid, om de Luthersche Religie binnen deese stad Publicquelyk en onverhindert te exerceren, en dat aan haer tot dat eynde worde aangewezen en toegevoegd zoodanig een plaats of gebouw binnen deze stad als haer Ed: Groot Agtbaren zouden goedvinden en oordeelen te be- looven." Voor het geld zullen zij zelf zorgen. De vroedschap is er voor hun verzoek in te willigen. Slechts één lid verklaart de zaak niet goed te keuren, reserveerende aan zigh de faculteit, om daertegen zoodanige nadere aantekening te doen, als vermeenen sal te behoren," en weldra komt in handen der Commissie een extract uit de Resolutiën van Heeren Burgemeesteren en vroedschappen der stad Schiedam, genomen op Maandag den 6^{en} Sept. 1756," waarin dit verblijdende bericht staat:

is goedgevonden en verstaen aen de Supplianten haer verzoek, om vrijheyd tot de Publycque Exercitie van haare Religie binnen deese stad, te accordeeren en toe te staan, zoo als aen dezelve geaccordeert en toegestaen werd bij deezen: en ten aenzien van 't verdere verzoek, sijn Heeren Burgemeesteren geauthoriseert en gequalificeert, om aen de Supplianten zoodanige Plaats, gebouw off Publicq Huys ten eijnde voorsz: aen te wijzen en deswegens, mitgaders omtrend al 't geen tot deese zaak specteerd, alzulke voorziening te doen, schikkingen te maken en orders te stellen, als oordeelen zullen best en gevoegelijkt te zijn."

De gemeente kan dus gesticht worden. Nu wordt met ijver de arbeid voortgezet. Aan de verschillende gemeenten in het vaderland wordt geschreven om hulp. Van meer dan eene komt een antwoord in, zooals, den 29^{en} Sept., van Leiden mocht worden ontvangen: »Wij wenschen UEw. hiertoe niet alleen van herten glük, maer wij bidden ook den Heere des oogsts, dat Hij UEw. haast om der gemeente willen gelieve eenen rechtsinnigen, vreedelievenden, getrouwen leeraer toe te zenden.» »Wij zullen niet weygeren UEw. in 't vervolg t' adsisteeren met een onser Leeraeren, bijaldien ons zulks mooglijk zal zijn en wij tijdig daarvan verwittigt zijn.» Krachtig werken mede HERMANUS VAN GAREL, pred. te Amsterdam ¹⁾, de jarenlange voorzitter van het »Liefdefonds'', die met v. d. Aa wel de voedsterheer der gemeente mag genoemd worden, en ANTONIUS KISSELIUS ²⁾ uit Dordrecht. Hij toch nam, totdat de eerste leeraer beroepen was, vaak hier den dienst waar.

Alles gaat voorspoedig. Den 25^{en} October komt reeds van Burgemeesters en Vroedschappen een schrijven in, waarin wordt medegedeeld, dat Burgemeesters — ter volvoering van het besluit van 6 Sept. l.l. ten opzichte eener door hen aan te wijzen kerk ter uitoefening van den Luth. godsdienst — gemeend hebben, dat »daertoe 't convenabelste'' is »de kerk van de Mennonieten alhier, welke tegenwoordig tot oeffening van haer godsdienst niet meer werd gebruykt''; dat zij vervolgens »getragt hadden de voorn. kerk voor Reekening van de stad ten gemelden eynde te coopen soo als dezelve dan ook was gekogt voor de somma van twaelfhondert en vijftig gulden, onder conditie, dat de oncosten van de vercooping zoude zijn voor reekening van de stad.»

¹⁾ Herm. v. Garel, geb. te Amsterdam 17 Oct. 1681, studeerde te Rostock, werd in 1706 pred. te Edam, in 1708 te 's-Gravenhage, in 1719 te Amsterdam. In 1768 werd hij emeritus, en overleed 26 Juli 1771. Hij heet in zijn grafschrift: »der wees' en armen hulp, de troost der Emigranten,» omdat hij zeer had bevorderd de stichting der Luth. Gem. te Groede door de verdreven Saltzburgers. Zoo heeft hij ook geijverd voor de stichting en de bewaring der Luth. Gem. te Schiedam.

²⁾ Antonius Kisselius, in 1690 te Zaandam geboren, studeerde te Leiden en te Giessen, werd in 1720 ber. te Purmerend, en trok Juli 1723 naar Dordrecht, in welke gemeente hij tot zijn dood, 19 Dec. 1758, bleef. Cf. Schotel, Kerkelijk Dordrecht, II blz. 227 n. 1.

De voorbereiding is nu weldra ten einde. De gemeente is er. De kerk is aangewezen en moet alleen nog worden in orde gebracht. Dan kan de Luthersche gemeente in Schiedam in het openbaar optreden naast de Hervormde en de Waalsche. Dit geschiedt den 8^{en} Mei 1757.

HOOFDSTUK II.

De Luthersche gemeente in de eerste vijf en twintig jaar van haar zelfstandig bestaan.

1757—1782.

Den 8^{en} Mei 1757, des namiddags om 2 uur, is »een groote menigte van allerlei rang, niet alleen uit de stad, maar ook van andere plaatsen samengekomen» in het bedehuis in den Diefhoek ¹⁾, »dat onmogelijk de toevloeiende menigten kon bevatten ²⁾, om tegenwoordig te zijn bij de inwijding van de Luthersche kerk door ds. C. C. H. v. d. Aa. Naar aanleiding van 1 Kor. 8: 29, 30, spreekt hij tot de gemeente over »*het regte gebruik van godsdienstige vergaderplaatsen.*» Op de hem eigene, meer koud-betoogende dan warm-stichtelijke, wijze toont hij aan, dat men godsdienstig moet samenkomen om *Gods woord te hooren*, dat men God *gemeenschappelijk* moet eerbieden, en dat wij onze kerken tot *bedeplaatsen* moeten gebruiken.

In zijne toepassing dankt hij den Magistraat der stad voor alles, wat zij voor de gemeente geweest is, roept de mannen, die tot nu toe de zaak der gemeente behartigd hebben, een hartelijk »vaart voort» toe, en eindigt aldus: »Hiermede wensch

¹⁾ Tegenw. »Achter den Teerstooft», ter plaatse, waar nu de Synagoge staat.

²⁾ M.S. Beschrijving der stad Schiedam. Boek II, hoofdst. I.

ik u dan, o Eerstelingen van een Luthersche gemeente ter deezer plaatse, uit al mijn hart geluk. Teder is uw oorspronk (ik beken 't). Zwak zijn uwe beginselen" »Brengt gij maar oprecht tot de algemeene welvaart en tot onderhoud deezer kerke het uwe bij; zijt eendragtig als een eenig man, niet ziende op uwe eigene inzigten, niet door vooroordeel en eigenliefde ingenomen met uwe eigene gedagten, maar gedenkt altijd, dat het eene algemeene zaak is, waarin gij allen belang hebt." »In volle verwachtinge dan, dat gij gezamentlijk het uwe zult toebrengen, zegen ik u hiermede in den naam des Heeren. Jezus, het Hoofd Zijner kerke, in wiens naam dit werk in deeze stad begonnen is, voldoe hoe langs hoe meerder aan uwe Godvruchtige wenschen, om God naar de begrippen van uw hart, hier te dienen" ¹⁾

De gemeente was dankbaar en openbaarde dit in milde gaven.

Zonder twijfel zal echter de eene of andere nadenkende toehoorder zich wel hebben afgevraagd: »waarom is hier nu een »Luthersche" kerk gekomen? Wat is het kenmerkende van de »gevoelens, die de hier vergaderenden van de Gode behaagelijke »Religie hebben?" Van der Aa had er niet van gesproken. Misschien wel, omdat hij in de volle overtuiging leefde, dat dit niet noodig was, daar de gemeente wist, waarom zij Luthersch was. Misschien ook, omdat hij dan te antithetisch had moeten zijn, daar het hem zeker gemakkelijker zoude gevallen zijn om te zeggen waarom de gemeente »niet-gereformeerd" dan waarom zij »wel-Luthersch" was. Doch — hoe dit ook zij, of wij moeten spreken van eene Luthersche gemeente met den klemtoon op »Luthersch", dan wel van eene Luthersche Gemeente, met den klemtoon op »gemeente", er is van nu aan eene »Luthersche gemeente" in Schiedam, en in den eersten tijd heerscht er in dezen kleinen kring een krachtig gemeenschapsgevoel.

Maandag, den 9^{en} Mei, komen de leden en allen, die zich willen aansluiten, op nieuw samen om de gemeente te organiseren. Er zijn 58 leden opgekomen, waaronder 15 vrouwen. Allen zijn bereid een door henzelfen vast te stellen som te

¹⁾ C. C. H. v. d. Aa, Vier Predikatiën gehouden ten dienste der Luth. gem. te Schiedam, Haarlem 1758, blz. 42 vlg.

contribueeren » tot onderhoud van den openbaren godsdienst ten dienste van den Luyterse Gemeente te Schiedam en dat wel zoo lange zij niet zoude kunne tusse God en hunne ziel verklaare dat het hun onmogelijk was om verder zooveel te geven." Een bedrag van f 363—15 wordt toegezegd. Bovendien zullen stoelen en banken in de kerk worden verhuurd. 57 huurders betalen dadelijk vooruit f 187—16. Aan gedeputeerde voorstanders — d.i. de nieuwe naam voor de commissie van 1756 — t.w. Andreas de Kerber, Nicolaas de Kerber, Jan Hendrik Torley, Johannes Landman, David Hendrik Schoemaaker, Jan Leonhart Mamper, wordt ten slotte opgedragen de zaak te behartigen tot tijd en wijle er een predikant zal zijn.

* Zij regelen nu, krachtens de opdracht hun door de gemeente gegeven, de verdere aangelegenheden. Zij ontwerpen voor hunne vergaderingen formuliergebeden, die gebruikt zullen worden, wanneer er *geen* predikant is. Zij bepalen, dat er een voorlezer zijn moet in de kerk en deze eenige kapitelen moet lezen en een psalm zingen, op een Zondag, dat er geen predikant is; en zij maken toebereidselen om over te gaan tot het verkiezen van een eigen leeraar.

Vooraf wordt echter nog het Avondmaal gevierd onder leiding van ds. v. d. Aa ¹⁾. Hij deelt het den 7^{en} Aug. des voormiddags in de gemeente uit, na te hebben gepreekt over 1 Kor. 11: 25 en te hebben *»bewezen, dat, en hoe wij verplicht zijn het H. Avondmaal tot gedagtenisse van Jezus Christus te houden.*" Het karakteriseert de geestesrichting van hem, zoowel als van de gemeente, wanneer wij hem hooren zeggen: »deze gedachtenisviering van Jezus Christus en van zijn lijden moet bij het H. Avondmaal zeer *innig, zeer levendig* en zeer *hartraakende* zijn. Zo, gelijk een Moeder met de uiterste teerhartigheid aan haar dierbaar kind gedenkt. Zo, gelijk een Broeder, die eedelaartig is, al is hij afwezende, zich zijnen lieven Broeder voor oogen stelt. Op zodanige wijze moeten wij bij het H. Avondmaal gedachtenis van Jezus vieren"

Des namiddags van dien dag houdt hij een dankpredicatie, naar aanleiding van Luc. 22: 19, 20, over *»de waare natuur*

1) Zie, Vier Predikatiën, blz. 45 en 65.

des heiligen Avondmaals” en verklaart daar de woorden: »neemt eet, dat is mijn lichaam” alzoo: »dus is het juist zoveel alsof Hij zeide: zo waarlijk als gij van dat Brood eet, kunt gij u verzekerd houden, dat mijn ligchaam voor u gekruist is, en zo waarlijk als gij van deezen wijn drinkt, moogt gij zeker zijn, dat mijn Bloed voor u vergoten is.” Niet minder kenmerkend is deze opmerking: »Ik denk, dat het Avondmaal niet alleen is een aftekening, niet alleen een onderpand van onze verzoening met God: maar dat het *selfs* ¹⁾ is een genademiddel, waardoor het voor ons gekruiste Ligchaam van Jezus Christus en zijn voor ons vergoten Bloed, als met eene Godlijke kracht ondersteund, aangeboden en medegedeeld worden aan ons gemoed.”

In deze Luthersche gemeente, wier geestesrichting niet veel van die van haar voedsterheer zal hebben afgeweken, al spreken haar officiëele stukken natuurlijk daarvan, dat zij de »leer van de Symbolische boeken onzer kerk” belijdt, moet nu de eerste predikant worden beroepen. Men hoopt op steun uit Amsterdam, om hiertoe te kunnen komen.

Den 4^{en} Sept. wordt eene Commissie derwaarts afgevaardigd. Haar zending gelukt. In den beginne wil Amsterdam het bewijs hebben, dat het kerkgebouw eigendom der gemeente is; de Commissie kan echter niet anders overleggen dan de Resolutie der Vroedschap, waarbij aan de gemeente het kerkgebouw tot godsdienstoefening is afgestaan. Hiermede stelt Amsterdam zich ten slotte tevreden.

Den 16^{en} October, komt de gemeente op nieuw in vergadering samen. Ds. Kisselius uit Dordrecht is tegenwoordig. Eerst deelt hij mede, dat men op Amsterdams hulp rekenen mag. Dan vraagt hij haar — aan de broeders en de zusters — of zij **ITELIUS JUSTUS MEIJER**, den eenigen proponent, die er op dit oogenblik is, tot leeraar begeeren? De gemeente kent hem. Hij is reeds vier maal voor haar opgetreden, en, al heeft hij nu nog in het Hoogduitsch ²⁾ gepreekt, in de toekomst zal hij in het Nederduitsch preeken. Niemand heeft tegen hem bezwaar; men heeft hem »met sonderling genoeg” gehoord. Gedeputeerden zullen hem dus, in naam der gemeente, beroepen.

¹⁾ Ik cursiveer »selfs”.

²⁾ De gemeente verstond dit natuurlijk zeer goed, daar zij voor minstens $\frac{3}{4}$ uit Duitschers bestond.

Dit beroep was reeds met v. d. Aa en v. Garel in orde gebracht; zij hadden Gedeputeerden van het noodige ingelicht. Het gemeente-tractement was vastgesteld op *f* 300.—. Het Amsterdamsche Liefdefonds gaf daarbij *f* 200.—. In den beroepsbrief wordt bepaald, dat Meijer *het eerste halfjaar* eenmaal per Zondag zal preeken en verder zal catechiseeren, zieken bezoeken, »met een godzaaligen wandel de gemeente voorgaan, en de gemeente en andere personen, zooveel mogelijk, tot het geeven van eenigen onderstand aan onze gemeente aanmoedigen.” Daar de beroepsbrief niet geheel volgens de afspraak is, zenden v. Garel en v. d. Aa een niet malsch schrijven aan Gedeputeerden en de eerste twist in den boezem van den Kerkeraad ontstaat over den eersten beroepsbrief. Het resultaat is dat, volgens de afspraak, Meijer *doorlopend* maar eenmaal per Zondag zal preeken en hij het huis, dat bij de kerk behoort, als woonhuis krijgt of in de plaats daarvan een aequivalent van . . . *f* 25.—. De tweede beroepsbrief wordt door Torley niet ondertekend. Hij weigert. Een wolkje blijft er hangen! ¹⁾.

Meijer neemt het beroep aan en voor den derden keer is het feestdag ²⁾ in de gemeente in dit jaar 1757. Den morgen van den 27^{en} Nov. treedt ds. v. d. Aa weer voor haar op met een leerrede over 1 Thess. 2 : 4^b, die tot opschrift heeft: »*Onderzoek van de verpligting eenes leeraars met opzichte tot het menschenbehaagen.*” ³⁾ In deze godsdienstoefening worden tevens de voorstanders der gemeente ingezegend. 's Middags doet ITELIUS JUSTUS MEIJER ⁴⁾ intrede. Hij spreekt naar aanleiding

¹⁾ Nauwelijks heeft Torley iets te zeggen of hij laat § 1, 2e Hoofdst. van de kerkel. Ordonnantie aldus wijzigen: »Het zittende consistorie zal nu en in 't vervolg de vrijheijt hebben om bij het beroepen van eene Predicant te bepalen of des Zondags *eenmaal* of *tweemaal* zal gepredikt worden en zal van deze bepaling in den beroepsbrief van den Predicant uitdrukkelijke melding maken.”

²⁾ De kerkeraad betaalt voor het »maal bij het inhuldigen van onzen leeraar *f* 70.—18.—.”

³⁾ Cf. Vier Predikatiën, blz. 107.

⁴⁾ Itelius Justus Meijer werd, als prop., te Schiedam beroepen; den 7en Nov. 1757 werd hij te Amsterdam geëxamineerd, den 27en Nov. deed hij intrede in Schiedam. 10 Juli 1760, als adjunct van ds. C. C. Rensing, te Zwolle beroepen, deed hij aldaar intrede 14 Sept. 1760, na 10 Aug. van Schiedam afscheid te hebben genomen. »Nauwelijks een vierde deel jaars deze gemeente bediend hebbende” — zoo luidt eene aantekening in het Zwolsche archief — »is hij tot onze groote droefheid overleden.” † 26 Jan. 1761.

van 2 Cor. 4: 5: »Wij prediken niet onszelve, maar Jezus Christus, dat hij de Heer is, maar wij Uwe dienstknechten zijn om Jezus' wil." Er is veel belangstelling en veel dankbaarheid, zooals uit de collecte blijkt (f 46—8—10).

Van alle kanten komen bovendien blijken van sympathie in. Ds. Meijer brengt uit Amsterdam mede een zilveren kelk en een zilveren schotel voor het H. Avondmaal. Een paar Amsterdammers, daartoe door ds. van Garel opgewekt, nl. de H.H. Hoeneker en Garlich, hadden ze hem voor de gemeente ter hand gesteld. Uit Rotterdam werd het laken voor den preekstoel geschonken, door den heer P. Snoek. En ook de Schiedamsche voorstanders geven naar vermogen; de De Kerber's: een ijzeren kist tot berging van kerkelijke goederen, een tinnen kelk en schotel voor het Avondmaal, en een tinnen doopbekken met een ijzer om het in te hangen; Landman: een tinnen inktkoker; Schoemaaker: een tafel voor het Avondmaal; Mampers: zakjes om te collecteeren, terwijl Mevr. Gordon den Bijbel in folio voor den predikstoel geeft. Waarlijk er is belangstelling en offervaardigheid!

Nu breekt er een korte tijd aan van kalmen, rustigen arbeid in de gemeente.

Met 1 Jan. 1758 wordt Johannes Ernst de Klerk, een wees uit Leiden, als vaste voorzanger aangesteld. Weldra is hij ook koster, op een salaris van »vrije woning plus f 80.—" en het gebruik van de »Ende kaarse".

In 1759 lijdt de gemeente een ernstig verlies. De De Kerber's verlaten de stad. Hierdoor blijven er slechts vier voorstanders. In den beginne wordt dit nauwelijks bemerkt. Toch is dit weldra de oorzaak van ernstigen strijd.

Voorloopig is er nog reden te over om blijde te zijn. Ds. Meijer, die in 't begin van het jaar »door een gevaarlijk toeval bezocht" was, »waardoor hij bijna twee maanden verhinderd was zijn ampt te verrichten," was weer geheel hersteld. Den 31^{en} Mei schonk een zijner bloedverwanten, de heer H. L. Meijer, een staand horloge met kast aan de kerk en in Juni kwam de blijde tijding tot haar, dat er door de zorg van ds. v. Garel in Amsterdam »een nieuwe predikstoel oft kansel gemaakt werd om ze in de kerk te plaatsen."

Het was een dag van vreugde, toen die nieuwe predikstoel den 21^{en} Oct. 1759 werd ingewijd. De voorganger preekte, naar aanleiding van Ps. 89: 4, 5 over »*de Koninklijke stoel van Vorst Messias. Heerlijk gebouw, en eeuwig van duur*» ¹⁾ en noemde in zijn toepassing dezen preekstoel: een leerstoel, een waarschuwingsstoel, een wachtplaats, een bedestoel en een dankstoel ²⁾.

De opgewekte stemming in de gemeente duurt echter niet lang. Weldra breekt er een twist in den kerkeraad uit, waarin ook de gemeente wordt betrokken. Torley, de chirurgijn, een man, die er een eigen meening op na hield, en die blijkbaar ook graag zijn wil doorzette, maakt tegen het eind van het jaar bezwaar, dat de plaatsen in den kerkeraad, die door het vertrek van de De Kerbers zijn ledig geworden, niet worden vervuld. Hij meent, dat er zes leden in den kerkeraad moeten zijn en dat men »de ruïne» van de kerk bewerkt, als men ze niet vervult. De vergaderingen, waarin hij zijn meening verdedigt, zijn soms zóó rumoerig, dat van het behandelde niets kan worden opgeteekend. En of ds. Meijer al tegen hem aanvoert, dat 4 leden voor een kerkeraad voldoende zijn, dat er in de gemeente zoo weinig timmerhout voor kerkeraadsliden is ³⁾, dat grootere gemeenten ook zulke kleine kerkeraden hebben, dat men wachten moet met het behandelen van deze aangelegenheid tot-

¹⁾ Deze preek verscheen bij G. J. Wishoff te Amsterdam in 1759 met een opdracht »aan alle veelgeagte vrienden en geloofs-broederen in de Amsterdamsche Luthersche gemeente.»

²⁾ Hij was in deze prediking nog sober, vergeleken met J. C. COLERUS, pred. te Zaandam, die in 1704 (8 Juli) een predikstoel inwijdde met een tekst uit Neh. 8: 4 en daarin den predikstoel beschreef 1°. ten opzichte van deszelfs stoffe en 2°. ten opzichte van het einde, waartoe hij opgericht was. De hoofdleering van den tekst was, dat het een predikant paste om op een predikstoel te *staan*. Dit wordt bewezen *a* uit de namen en titels van de leeraren:

Zij zijn *wachters*, dus moeten zij een wachttoren hebben.

Zij zijn *lichten*, dus moeten zij op een kandelaar staan.

Zij zijn *saaiers*, dus moeten zij boven den akker staan.

Zij zijn *planters* en *begieters*, dus verbeeldt de predikstoel, »eene geestelijke gietkan».

Zij zijn *bouwmeesters*, dus moeten zij hoog klimmen, als op een stallaadje, enz.

Zie dr. J. Hartog, *Gesch. v. d. Predikkunde in de Prot. kerk van Nederland* 2e druk, Utrecht 1887, blz. 215 sq.

³⁾ De gemeente bestaat »voor het grootste gedeelte uit brandersknegs en dienstboode» zoo verklaren de voorstanders in een schrijven van Oct. 1760 aan den Amsterdamschen kerkeraad. Archief Amst. Ev. Luth. Gem.

dat, in overleg met de voedsterheeren der gemeente, de kerkeordonnantie zal zijn vastgesteld — het baat alles niet.

Torley bedankt, 3 Febr. 1760, voor den kerkeraad en gaat de gemeente in zijn geest bewerken. »Hij laat omlopen met een opstel om te tekenen voor ses leeden en voor ouderlinge en diakenen.» Velen teekenen er op, en weldra komt dit adres bij den kerkeraad in. De onmin neemt toe en den 22^{en} Febr. wenden de kerkeradsleden zich tot Burgemeesters om hulp in de gerezen moeilijkheid.

Zij beginnen Torley bij zich te ontbieden en hem aan te zeggen: »zich wat stil te houden en geen verdere beweging onder de gemeente te maken.» Maar hiermede is de strijd niet uit. Voortdurend blijft hij zich roeren en het blijft niet een strijd over het getal der kerkeradsleden en den naam der voorstanders, er komen ook tal van personaliteiten in het spel.

In dezen onrustigen tijd — 10 Juli — wordt ds. Meijer naar Zwolle beroepen. Hij neemt het beroep aan en preekt den 10^{en} Aug. afscheid. Men was met hem ingenomen en verklaart in zijn getuigschrift, dat hij was een leeraar »onberispelijk niet alleen, maar teffens ook voorbeeldig in leven en wandel, een beminnaer van rust en vrede.»

Nauwelijks is hij weg of de kerkeraad, die zijn hoofd kwijt is, wordt radeloos en vraagt den 11^{en} Aug. aan Burgemeesters om ds. v. Garel en v. d. Aa te laten komen, opdat zij langs dien weg tot rust gebracht worden. Want »zoo Heeren Burgemeesters zulks niet geliefden te doen, dat wij kerkenraade dan geresolveerd waare om ons niet meer met kerken saken te bemoeije, omdat wij voor sien dat onze moeyte vrugteloos mogt zijn.»

De toestand is dan ook ernstig. Er is groote onmin. Amsterdam hoort ervan en zegt geen subsidie voor een predikant te zullen geven, zoolang er geen rust is. Inmiddels preekt P. C. Hageman, candidaat te Amsterdam, den 19^{en} Sept. 1760. Eenige leden, die in de kerk zijn, bieden hem de predikantsplaats aan en »Torley laat met een brief langs de huysse lopen om dus op een onwettige wijze den Eerw. Heer Hageman te beroepen.» ¹⁾ Den 29^{en} Sept. is er comparitie van de verschillende partijen

¹⁾ Zie brief Oct. 1760.

bij Burgemeesters, maar met de kerkeraadsliden is niets te beginnen; de toestand van strijd blijft aanhouden.

Den 29^{en} November schrijft ds. H. Hageman, de vader van den candidaat, een krachtig epistel aan den kerkeraad, waarin hij vraagt: »wat is de oorzaak dat gij niet beroept en de gemeente in dezen toestand laat?» »Ijdele eer en roem en heerschzucht in de kerk te willen hebben; om een titel te twisten; om een bepaalden tijd het opperdienaarschap in Gods kerk te hebben, God weet tot welk einde!» Mede door den invloed van dit schrijven, wordt er een eind gemaakt aan den toestand van strijd. De oude kerkeraad gaat heen, maar neemt de boeken en bescheiden mede en Torley treedt, als President-ouderling van een nieuwen kerkeraad, op. Den 11^{en} Januari 1761 wordt een kerke-ordonnantie opgesteld en ondertekend.

Inmiddels is, den 14^{en} Dec. 1760, PIETER CHRISTOFFEL HAGEMAN ¹⁾ tot predikant beroepen. Na des morgens door zijn vader, ds. H. Hageman, te zijn voorgesteld, met een leerrede over 1 Tim. 3: 1, doet hij in den namiddag van den 22^{en} Februari 1761 intrede, met eene prediking over Psalm 122: 6—9: »Wenscht Jeruzalem geluk, het moete wel gaan dengenen, die u beminnen. Vrede moete zijn binnen uwe muren, en geluk in uwe paleizen. Om mijner broederen en vrienden wille, wil ik u vrede wenschen. Om des Huizes wille des Heeren onzes Gods wil ik uw beste zoeken.» Zonder zinspeling op wat er geschied was, was deze prediking niet.

¹⁾ Pieter Christoffel Hageman, zoon van Henricus Hageman, pred. te Amsterdam, werd als proponent hier beroepen. Hij werd den 17^{en} Febr. 1761 geëxamineerd in Den Haag en den 18^{en} Febr. aldaar bevestigd. In Oct. 1762 te Vlissingen beroepen, preekte hij 24 Oct. afscheid van Schiedam met 1 Cor. 13: 11. Den 28^{en} Nov. 1762 deed hij intrede in Vlissingen met Jer. 1: 7. In Oct. 1768 beroepen te Amersfoort, nam hij den 28^{en} Nov. afscheid van Vlissingen met Lev. 26: 3, 4, 5 en deed 15 Febr. 1769 intrede in Amersfoort met 1 Sam. 12: 23; beroepen te Beverwijk, in 1773, deed hij aldaar intrede den 7^{en} Nov. Hier geraakte hij in twist met den kerkeraad en de gemeente; alles verliep, het kerkgebouw werd publiek geveild en gekocht door den heer J. C. Brandt, die het aan de gemeente teruggaf. Den 31^{en} Juli 1778 werd bij verbaal accoord van den Hoogen Raad een eind gemaakt aan den twist tusschen den pred. en de gemeente en bepaald dat ds. Hageman ontslag zou nemen. Den 13^{en} Oct. 1781 werd hij beroepen in Sappemeer. Vóórdien had hij intusschen in Leiden den dienst waargenomen voor ds. C. Retman. Hij overleed in April 1783.

Hageman begint zijn arbeid in de gemeente, door den 27^{en} Februari de kerkelijke ordonnantie te onderteekenen.

Men had van die ordonnantie veel verwachting. Nu immers alles bij de wet geregeld was, zoude het zoo veel gemakkelijker gaan, vrede en rust te handhaven. Zoo meende men, en hoopte men.

Ook Hageman leeft in deze verwachting. Hij wil trachten de misstappen uit het verleden te herstellen. Hij wil vrede-stichter zijn. Maar, het valt niet gemakkelijk. De oude kerkeraad is niet spoedig geneigd het hoofd in den schoot te leggen. Eindelijk, den 24^{en} Juni, wordt er door bemiddeling en in tegenwoordigheid van ds. Willem Noordenhout uit Leiden, die een leerling van ds. H. Hageman was, in de stadsdoelen een bijeenkomst gehouden van de oude en de nieuwe kerkeraad-leden, waarbij een officiële verzoening plaats heeft. Hier wordt de oude kerkeraad, na afgifte der boeken, volkomen gedechargeerd.

Nu is er eenigen tijd rust. De gemeente wordt verblijd door het geschenk van een zilveren doopbekken, dat door bemiddeling van ds. Hageman, vader en zoon, haar wordt aangeboden. Ook wordt de kerke-ordonnantie opgevolgd en de kerkerekening ¹⁾ aan de gemeente ter goedkeuring voorgelegd. Maar het duurde slechts één jaar. Hageman wordt, Oct. 1762, naar Vlissingen beroepen en neemt dit beroep aan, terwijl hij voor dat naar Amersfoort en naar Monnikendam had bedankt. Reeds den 24^{en} October 1762 vertrekt hij ²⁾.

Een vacature tegen den winter leek den kerkeraad niet, en terecht niet. De domine's toch, die den dienst zouden waarnemen, moesten komen met de Delftsche schuit tot Overschie, en hoe

¹⁾ De gemeentelieden brachten ieder het hunne voor de kerk bij. Ook als zij op zee waren, werd hun gelegenheid gegeven aan de kerk te denken en voor haar te offeren. Zoo vond ik in het rekeningboek van 1765 een post: »een bos teruggekomen, die bij ds. Hageman zijn tijd was op een schip gegeven: f 15 - 13."''

²⁾ Torley zorgt nog den 22^{en} Oct., dat, tijdens de vacature, de macht in zijne handen ligt, door dit Art. in de kerkeordonnantie te doen opnemen.

»Bij de vacature van de predicantsplaats door des zelfs vertrek ofte overlijden veroorzaakt, zal de President-ouderling in den tijdt, of die bij zijne absentie in orden volgt, bij het houden van eene consistoriale vergadering de geheele directie daarvan hebben en aangemerkt worden als gedurende die tijdt der vacature (de plaats) des Predicants bekleedende in alles, (en) te doen ende te genieten wat anderszints bij aanwezigheit van een Predicant aan denzelven Predicant volgens den inhoud van § 2 Hoofdst. 6 toekomt."''

vaak kon het water niet dicht zijn? Het was, huns inziens, beter als men zoo spoedig mogelijk beriep, daarom wordt JOHANNES HOOYMAN ¹⁾ uit Amersfoort beroepen, maar hij bedankt. Wat nu? Reeds een paar maal had candidaat LANDSBERG, die proponent heette uit de Nieuw-Mark in het Brandenburgsche en die tijdelijk in Den Haag vertoefde, in het Hoogduitsch gepreekt en was wel bevallen. Bovendien was hij bereid om tweemaal Zondags te preeken, wat geheel in Torley's geest was. Waarom zoude men hem niet beroepen?

De kerkeraad besluit dan ook de gemeente op 21 Nov. 1762 samen te roepen en haar tot het beroep op Landsberg te adviseeren. Een van de kerkeraadsleden, die op de vergadering, waar dit besluit was genomen, niet tegenwoordig was, de collecteur van Vlaardingen: Johannes Doom, was het hiermede niet eens.

Hij kon Torley niet zetten, die zijn wil steeds doordrijft, en verzet zich tegen dit beroep. »Hij heeft nooit beloofd contributies bij te dragen voor een Hoogduitsch predikant en al zal men in den beroepsbrief ook zetten, dat Landsberg binnen één jaar Nederduitsch moet preeken en catechiseeren, Landsberg zal het nooit doen, want bij hem aan huis heeft hij verklaard »om wat van de werelt ook zijne moedertaal niet te zullen verlaten.»” Maar of Doom al protesteert, het baat niet; den 21^{en} November wordt tot predikant beroepen ²⁾: JOHAN CHRISTIAN LANDSBERG ³⁾

¹⁾ Hij was een geboren Enkhuizer, die te Helmstadt zijne studiën, onder ds. H. Hageman aangevangen, had voltooid. In 1762 werd hij in Amersfoort predikant en bleef aldaar tot 1765, toen hij naar Batavia, werwaarts hij in 1764 was beroepen, vertrok. Hier diende hij de Luth. gemeente tot in 1789, toen hij op zijn landgoed te Pondok-Gedeh werd doodgeschoten.

²⁾ In het archief vond ik dit stembriefje op hem: »door noodige afweessenthijt doet deesen goetlijken beroep geve ik mijne steem an den Seer Eer Waarden en Hooggeleerden Doomini Lants Bergen in Hoog off Needer dijsch van mijn Johannes Weber.»

³⁾ Johan Christian Landsberg was vroeger pred. te Neukirchen in het Osnabrucksche, maar hier ontzegde het consistorie hem den predikstoel; toen werd hij cantor te Fürstenau, trok van hier, om zijn schulden, naar Leeuwarden, vandaar naar den Haag, en werd 21 Nov. 1762 te Schiedam beroepen. Hij predikte er totdat het Hof van Holland den Schiedamschen Kerkeraad, 28 Sept. 1763, ontsloeg van alle verplichtingen ten opzichte van hem, waarop hij naar Groningen vertrok en vandaar naar Oost-Friesland. Croon, in zijn naamrol, zegt van hem: »wordende verdacht gehouden een heimelijke vijand te zijn van den christelijken godsdienst.»

uit de stad Landsberg aan de Warta in de Nieuw-Mark in het Brandenburgsche.

Zonder overijling was dit beroep niet gegaan. Terecht schreef ds. Hageman uit Amsterdam, dat het niet goed was een gemeente » te schielijk aan een onbekwaam hovenier over te leveren, onkundig in onze vaderlijke en kerkelijke zeden, en van wien men nog moet verwagten, hoe hij zig in Nederlands lugt gedragen zal, waarvan zoo vele ongelukkige voorbeelden dat gemeenten sig, dog te laat, beklagt hebben” . . . maar het overijlde was niet het slimste. Toen het bericht van het beroep, volgens de ordonnantie, werd medegedeeld aan de gemeenten van Delft, Den Haag, Rotterdam en Amsterdam, heeft alleen Delft geen bezwaar. Amsterdam wil zich met het geheele beroep niet inlaten, men heeft het immers bij de nominatie gepasseerd; en Rotterdam en Den Haag achten het onwettig, omdat de kerkeraad geen acht heeft geslagen op het protest van Doom, wat volgens Hoofdst. VI Art. 8 ¹⁾ van de kerkel. ordonnantie had moeten gebeuren.

Er is dan ook geene enkele Nederlandsche gemeente, die Landsberg wil examineeren. Torley weet echter raad. Hij heeft kennissen in Duitschland en Inspector Damraht te Wesel heeft zich bereid verklaard den candidaat het examen, dat noodig is alvorens hij geordend kan worden, af te nemen. Torley schrijft hem daarover in Januari 1763 een brief. Maar, tot het verzenden van dien brief komt het niet.

Het blijkt toch, dat Landsberg de voor het examen vereischte getuigschriften niet heeft. Ook beginnen er allerlei slechte geruchten over hem te loopen. Er is iets met hem niet in orde. Bovendien bevat zijn preeken niet. De eerste drie

¹⁾ » Bijaldien (dat Godt genadig verhoede) eenige twisten oft oneenigheden tussen den Predikant en de Leeden des Kerkenraads, off tussen de Leeden des Kerkenraads onderling, onder elkanderen, mogten komen te ontstaan, zullen deselve, soo schielijk als 't mogelijk is, getragt worden uit den weg te ruimen, en bij te leggen; off daartoe de affgegane Leeden des Kerkenraads versoeken; en soo ook dese die verschillen niet vermogten te kunnen bijleggen, ofte bemiddelen, zullen de beyde partijen de drie naast aan haar leggende predikanten versoeken, om als goede Mannen hun verschilsaak te beslissen; na welke uitspraak, de beyde partijen zig sullen verpligten te reguleeren, door een eygenhandig geteekend geschrift off Compromis aan die drie Heeren overhandigt; zullende diegeene, die weygerig is, na de gedane uitspraak zig te rigten, van den kerkendienst ontslagen worden.”

weken heeft men hem met genoegen gehoord, maar weldra heeft men genoeg van hem. Hij is zoo'n vreemd man.

Op den preekstoel begint hij te schelden. In een preek over 1 Joh. 3:13 zegt hij, met het oog op den kerkeraad: »Laat ons goed doen aan alle man, maar allermeeft aan des geloofs genooten. De Apostel bedoelt met de geloofs genooten en broeders vooreerst niet de zuipbroeders, ook niet die broeders, waarmede men de eene of andere samenzwering gemaakt heeft om, ware het mogelijk, God uit den hemel te stooten; ten derde niet die broeders, die met ons een en dezelfde naamreligie aangenomen hebben; maar deze broeders: namelijk de geloovige Joden met de geloovige Heidenen, de geloovige Gereformeerden met de geloovige Roomschegezinden en de geloovige Lutheranen.» Op een anderen tijd noemt hij de Kerkeraadsliden »meineedigers, omdat ze niet in de kerk zijn;» hij belastert de Luthersche predikanten van Nederland: »'t zijn allemaal bedriegers.» Eerst maakt hij Doom uit voor een Judas, en weldra verkondigt hij »dat de kerkeraadsliden lammeren zijn in de weide van Torley, die hij leiden kan naar zijn zin. Hij zal Torley de pauselijke hoornen afstooten, want de gemeente moet toch te gronde.»

Het had er allen schijn van dat dit laatste zoude gebeuren. De kerkeraad gaat daarom weer tot Burgemeesters, maar deze zijn in den beginne, in Februari, niet geneigd om te helpen. Tot Torley zegt een hunner, »dat hij waard was uit de stad gejaagd te worden,» en dit kenmerkt de stemming, die er tegen hem is. Maar de zaak kon zoo niet blijven. Landsberg scheldde maar voort op den preekstoel en de kerkeraad vermocht niets tegen hem. Den laatsten Zondag van April — den 24^{en} — zegt Landsberg op den kansel, dat dit zijne laatste predicatie zoude zijn, zoo lang er geen rust in de gemeente was. Hierop besluit de kerkeraad dadelijk den 1^{en} Mei den voorlezer te laten lezen en zingen en geeft er zoowel Landsberg als de politie kennis van.

Maar Landsberg stoort er zich niet aan. »Op Sondag den 1 Mey 1763, 's namiddags ten 2 uren, wanneer den voorleeser en gemeente reeds hadde begonnen met zingen is Landsberg met eenige van sijn aanhang in de Luth. kerk alhier ingekomen en is direct den predikstoel opgeklimmen.»

»De Heer Hooft officier is mede in de kerk gekomen en

sig in de regente Bank schuyns over de predikstoel geplats. So dra den voornoemden Landsberg den Heer Hooft officier gewaer wierd heeft hij sijne oogen die vol vloek en wraak scheenen, van denzelve Heer Hooft officier genoegzaam niet afgewend; onder het singen heeft hij alle figuren gemaakt, so met trammeleren met sijne vingeren op het Boek als wenken met sijne vingeren en hand, aen eenige personen die de deur van de straet in quamen, als meede met het uythaelen van sijn snuyfdoose en het snuffen op een seer assurante manier" . . .

›Onder tusschen liep het gezang ten eynde en so dra het selve geeyndigt was, nam den voorleeser den bijbel en begon te leesen. Daarop heeft de gemelde Landsberg, in schijn van bidden, eenige woorden geprevelt, en, verneemende dat den voorleeser met leesen voortging, op den predikstoel geslagen dat het daverde; daar op is de Heer Hooft officier opgestaen en heeft hem, Landsberg, aengesproken, dat hij moest ophouden en hier geen twee te gelijk moesten spreken, maar een alleen, en dat hij moest swijgen, also hij reets voor agt daage afschijt van de gemeente genoomen had. Als toen heeft Landsberg sig na den heer Hooft officier toekeerende en de selve met de volle vuyst dreygende met de grootste en stoutste ophef tegen den Heer Hooft officier in het duyts beginnen te schreeuwen en te vloeken met donder en blixem. Soodra Landsberg sulks begon te doen hebben veele personen sig uyt de kerk begeven en is ook Landsberg den predicstoel met aller haast afgekomen seggende in het afklimmen op de trap tegen den heer Hooft officier met een toornig gelaat: ›Ik wou dat jou de Donder en blixem de kerk uyt sloeg" en is so met grooten haast uyt de kerk gelooopen sonder hoet, den Mantel onder den arm neemende. Vervolgens is de voorleeser hoewel door eenige der aenhangers van den voornoemden Landsberg gestoord, en wel principal door twee Branders knegts, voortgegaan met leesen."

Dit verhaal van een ooggetuige doet duidelijk zien, dat de toestand onhoudbaar was. Burgemeesters staan dan ook eindelijk toe — den 21^{en} Mei —, dat de zaak kerkelijk behandeld wordt. Opgeroepen worden de drie naastliggende gemeenten en Amsterdam, maar de laatste is ›niet genegen zich met deze differentiën in te laten" en Delft is ook niet bereid er zich mede te bemoeien.

Hierdoor loopt men gevaar, dat de zaak weer op de lange baan wordt geschoven. Ten slotte wordt daarom besloten de intercessie in te roepen van het Hof van Holland. Dit neemt den 30^{en} Sept. 1763 een beslissing. De kerkeraad van Schiedam betaalt f 186.— aan Landsberg en ziet verder van alle actie af, en Landsberg geeft den beroepsbrief terug en laat den kerkeraad vrij iemand te beroepen.

Dit besluit van het Hof was een ware verademing voor de Schiedamsche gemeente. Brieven, die van blijden dank gewagen, worden overal heengezonden. Torley en de zijnen hebben bovendien gezien, dat het toch maar beter is om de Amsterdamsche gunst te genieten. Daarom schrijft hij nu »poeslief» aan het Eerwaarde Consistorie. Hij vraagt »op het allerneederigst, op het allerrootmoedigst» om een proponent; ook wil hij de kerkelijke ordonnantie door Amsterdam laten goedkeuren, want »de kerkeraad is gereed om alles, zooveel het mogelijk en bestaan kan, naar genoegen van UHoog en WelEerwaarde te schikken om in Uw Hoog- en WelEerw. dierbare vriendschap te kommen.» Maar, Amsterdam toeft met antwoorden.

Inmiddels doet men alles om de gemeente er weer boven op te brengen. Men laat zooveel mogelijk preeken en heeft liever geen Duitsche preek meer. Ds. J. W. Ferits uit Harlingen, die in zijn eigen gemeente alleen Hoogduitsch preekt en niet in 't Nederduitsch kan preeken, wordt zoo goed als afgeschreven. In Febr. 1764 wordt een nominatie opgemaakt, waarop staan Johan Hooijman uit Amersfoort, Andries Millies uit Deventer en Salomon Frederik Muller uit de Berbice, die tijdelijk hier in 't land vertoeft. Laatstgenoemde verstond het Nederduitsch nog slecht, geboren Duitscher als hij is, waarom Torley hem aanraadt toch goed Nederduitsch te leeren, daar het anders niet mogelijk zal zijn hem te beroepen. Voor deze nominatie bedankt Hooijman. Dit heeft weer onmin tengevolge. Torley zet door, dat het tweetal gehandhaafd blijft, hoewel twee van de vijf kerkeraadsliden er zich tegen verzetten en stelt het beroep vast op 4 Maart. De extra-contribueerende leden worden opgeroepen om dan uit dit tweetal een predikant te kiezen.

De dag der verkiezing breekt aan. Velen hebben genoeg van Torley's drijven, en zijn niet van plan hem weer zijn zin te

laten doorzetten. Zij zullen zich verzetten, en doen het op deze wijze: »Op Sondag 4 Maart om 12 uur in de kerk komende — zoo verhaalt Torley — so was daer een meenigte volck. Het gebeth beginnende, so maeke eenige veel geschreef en geroep onder het gebeth; dat gedaen sijnde, so doet de president so als het betaemt, maer door veele baldadighijt, willende deese lieden sulks tegenhouden hoewel met het beroep wierd voortgegaen, sijnde de stemmen opgenoomen, hebbende Dominée S. FRED. MULLER ¹⁾ uit de Berbice 8 stemmen En het eerschendent protest wierd van Doom en sijn aenhangers aengeteekent.” »De 11 leden, die protesteeren, hebben geen plaats meer en geen stem meer over eenige kerkelijke bestiering. Evenwel zijn zij de opperste, die een onwettig protest tegen een wettig beroep hebben gedaan”!

Nu er weder onmin is, hebben Burgemeesters van Torley's optreden genoeg. Zij grijpen in, nemen boeken, bescheiden, zegel en geld van de gemeente, »die gebracht was op den oever van deszelfs ondergang” onder hunne berusting op het Raadhuis, en noodigen de drie naastliggende gemeenten, bij resolutie van 10 Maart 1764, uit om de gereezen geschillen in de gemeente te onderzoeken, te beoordeelen en te vereffenen ²⁾).

Aan deze uitnoodiging, die ondersteund werd door de minderheid van de leden van den kerkeraad, geven de gemeenten Rotterdam, Den Haag en Delft gehoor. De gecommiteerden dezer gemeenten stellen den 3^{en} April een nieuwe lijst van contribueerende leden op, waarop Torley, »zijnde dezen voor altoos uit den kerkdienst uitgesloten,” niet meer voorkomt ³⁾, evenmin als de vrienden van Torley, brengen veranderingen in de kerkeordonnantie en stellen op Donderdag 5 April 1764, vier

¹⁾ Salomon Frederik Muller, geb. te Berlijn in 1721, werd als rector der Latijnsche school te Aereberg bij Hamburg, den 18en Mei 1761 beroepen tot pred. in de colonie te Berbice, en bevestigd te Amsterdam op 26 Mei 1761. Hij deed intrede den 18en Oct. van dat jaar, maar vertrok in 1763 naar Amsterdam, daar »de kolonie door revolutie van negerslaven geheel was afgeloopen”. Hij overleed aldaar 6 Oct. 1767.

²⁾ Met 11 Maart begint een boekje: »Kerkelijke rekening en verantwoording van 11 Maart 1764—10 Mei 1767.”

³⁾ J. H. Torley woonde nog lang in Schiedam; 1 April 1786 had hij voor f 1600.— de groote sluis gepacht. — In 1774 heeft hij of zijn zoon een plaats in de kerk, evenals zijne dochter.

voorzitters plechtig aan de gemeente voor en zegenen ze in.

De voorzitters moeten voortaan dit compromis onderteekenen :

» Wij ondergeschreven Predicant en voorzitters deser Gemeente getuygen bij desen vrijwillig te verkiezen het WelEerw. Consistorium der Lutherse gemeenten Rotterdam, Delft en 's-Gravenhage, tot vriendelijke scheydslieden in geschille, die onverhoopt onder ons mogten koomen te ontstaan belovende mitz dezen naar hun WelEerw. uytpraak in alle opzichte ons te zullen gedragen en te doen wat ons door hun WelEerw. sal worden geraaden zullende ten dien eynde nimmer weygeren onse geschille schriftelijk van wederzijden aan hun WelEerw. over te zende.”

Onder leiding van de gecommiteerden uit Rotterdam wordt nu weldra overgegaan tot het doen van een beroep. Tegen 17 April worden de contribueerende leden opgeroepen en de Amsterdamsche proponent: FRANS MUNNIKHUIJZEN ¹⁾ wordt be-roepen. Hij neemt het beroep aan, en Amsterdam is bereid hem te examineeren en te ordineeren. Den 24^{en} Juni, doet hij 's mid-dags intrede met Rom. 10 vs. 16: »Maar wij zijn niet allen het Evangelium gehoorzaam; want Jesajas spreekt: Heere wie gelooft onze prediking?» Des morgens was hij voorgesteld door Ds. P. Weslingh van Rotterdam met Hebr. 13 vs. 17.

Met Munnikhuijzen breekt er voor Schiedams gemeente een tijdperk aan van hoog noodige rust en van kalmen wasdom. Door al, wat er was voorgevallen, was de gemeente toch niet vooruitgegaan; het getal doopelingen was in 1763 »twee” geweest, terwijl het dubbele en meer dan dat regel was ²⁾; het getal leden was verminderd, daar verscheidenen zich niet meer met de gemeente inlieten, en, waren er niet voortdurend Duitschers binnen gekomen, — in de eerste zeven jaar niet minder dan

¹⁾ Frans Munnikhuijzen, geb. te Amsterdam, studeerde bij ds. Jac. Boon en werd in Maart 1764 proponent. Hij werd geëxamineerd en geordend te Amsterdam den 23en Mei na eene prediking over 1 Thess. 2: 5a. Den 24en Juni 1764 deed hij intrede in Schiedam. Hij blijft daar predikant tot 16 Mei 1790, toen hij als honorair- predikant zijn ontslag vroeg en kreeg. Sedert 1770 woonde hij onder Rotterdam op een buitenverblijf. In 1795 werd hij, op verzoek van den toenmaligen kerkeraad, uit het Luthersche jaarboekje als predikant geroyeerd.

²⁾ Doopelingen: 1757 — 2; 1758 — 5; 1759 — 9; 1760 — 4; 1761 — 5; 1762 — 5; 1763 — 2; 1764 — 7.

35 — dan zoude de gemeente er zeer slecht aan toe zijn geweest.

Munnikhuijzen is een man van orde; elk jaar worden op tijd de nieuwe voorstanders benoemd en door de gemeente verkozen; de huisdoop wordt beperkt; het avondmaal geregeld bediend; de kerkeordonnantie wordt gehandhaafd; »achterstallige contribuanten mogen niet stemmen, tenzij zij alles betaald hebben.” Hij ontvangt opnieuw steun uit het »liefdefonds” en wel f 300.— Amsterdam had zich, om de onlusten in de gemeente, teruggetrokken, maar nu Munnikhuijzen in zijn brief eraan betuigen kan: »daar mijne gemeente wederom in rust is gebracht en »haar te vooren onbuigzaam hoofd in den schoot van haar »moederkerk heeft needergelegd”, steunt het Schiedam opnieuw.

In Juni 1766 komt tot den Schiedamschen kerkeraad het verzoek van den heer H. Wolff om den predikant toe te staan in den Briel het H. Avondmaal te bedienen, ten behoeve van de verstrooide Lutheranen op Voorne. De kerkeraad staat dit toe, en, wordt iets later door den Briel aangevraagd, dat de Schiedamsche predikant tweemaal in het jaar op vaste dagen zal komen — den 2^{en} Zondag na Paschen en in September —, dan is hij ook bereid dit verzoek in te willigen. Amsterdam zond voor de vervulling van deze beurten jaarlijks f 50.—

Van dezen tijd dagteekent de band tusschen de Schiedamsche en de Brielsche gemeente, een band, die in zooverre voor Schiedam gunstig is geweest, dat hij haar in 1783 inbracht een legaat, groot f 2000.— van C. G. Heinrici, vroeger ouderling in den Briel, onder voorwaarde dat van de rente f 25.— zoude worden geschonken aan den predikant, ter vergoeding zijner kosten, en f 25.— ter beschikking gesteld van den kerkeraad, die de verplichting op zich nam om te zorgen, dat alles in den Briel ordelijk toeging ¹⁾.

¹⁾ Den Briel werd 10 Januari 1828, door de ijverige bemoeiingen van Ds. Fortmeijer te Rotterdam, gecombineerd met Hellevoetsluis, tot eene zelfstandige gemeente. Dit kon, daar het Rijk, hoewel den Briel nooit enig kapitaal bezeten had, f 600.— subsidie voor een predikant toestond. In 1831 maakte het aanspraak op de gelden, door Heinrici indertijd aan Schiedam vermaakt. Een dreigend proces werd toen door minnelijke schikking voorkomen en de eischen van den Briel werden afgekocht.

Sedert 1886 is deze gemeente met haar verminderend zielen aantal vacant en is de oude verhouding tot Schiedam in zooverre hersteld, dat de predikant van Schiedam consulent is der Brielsche gemeente en er geregeld catechisatie houdt.

Munnikhuyzen gaat geregeld naar den Briel, maar niet alleen daarheen. Hij is telkens uit, en dat blijkt geen gering bezwaar te zijn. In 1770 treedt hij in het huwelijk met Lydia van Dobben († 1778), maar nu is hij nog minder in stad. Hij is toch een vermogend man geworden en woont op een buitenplaats bij Rotterdam. Hij vindt het lastig om in den winter altoos te preeken en te reizen en daarom doet hij den 27^{en} Oct. 1771 afstand van zijn geheele tractement, zoo hem 'n adjunct gegeven wordt en hem wordt toegestaan stem en zitting in de kerkeradsvergaderingen te houden en tevens te mogen preeken, zoo vaak het hem behaagt.

De kerkeraad is bereid op dit verzoek in te gaan en staat nu weer voor een predikantskeuze. Kort te voren had hij moeten voorzien in de vacature van voorzanger, en was toen met Jacobus van der Beek, een timmerman uit Vlissingen, nog al goed geslaagd. Hij had ook nu hoop op een goed predikant. Eenige kerkeradsleden hadden toch veel goeds gehoord van den cand. Tissel, die te Göttingen studeerde, en hoopten op hem. Om hem tot predikant te krijgen, stelden zij alles in het werk.

Zij wisten wel, dat de Commissie van het Liefdefonds en het Consistorie van Amsterdam een paar jaar geleden — 18 Nov. 1767 — hadden medegedeeld, »dat zij aan de gemeenten, die gesubsidiëerd werden, eene nominatie zouden opgeven en dat de gemeenten uit die nominatie hadden te kiezen,» maar zij leefden in de naïeve meening, dat het 't Amsterdamsche Consistorie in de eerste plaats te doen was om de gemeente te helpen en dat het dus op een vriendelijk verzoek, in het belang der gemeente gedaan, zoude ingaan.

Daarom schrijven zij — 3 Nov. — een brief aan het Amsterdamsche Consistorie, met het verzoek den heer Tissel te mogen hebben als proponent. Zij ontvangen ten antwoord, dat dit »een domestique zaak is, daar een proponent niet behoeft getenteerd te worden.»

De kerkeraad schrijft den 15^{en} Dec. opnieuw en vraagt aan het Consistorie hem een nominatie ter hand te willen stellen om daaruit een beroep te kunnen doen, daar hij een tweeden predikant wenscht te hebben. In dezen brief schrijft de kerkeraad ook, heel bescheiden: »Wij durven de vrijheid niet neemen

om UEd. bij deezzen te verzoeken, dat de bewuste heer Tissel meede mooge in aanmerking gebracht worden, dewijl wij vreezen, dat zodanig een verzoek gemelden Heer meer nadeel dan voordeel mogt doen." Behalve dien brief zonden zij een commissie naar Amsterdam om de candidatuur Tissel bij het Consistorie te ondersteunen. Als de commissie terug is, oefenen zij zich in het wachten: *één, twee* maanden en eindelijk — 24 Febr. 1772 — geeft Amsterdam aan den kerkeraad dit drietal: Frans Hendrik Muller, Julianus Croon, Hendrik Bergh, allen proponenten. Nog eens vaardigen ze een Commissie af om te vragen, of het Consistorie de nominatie wil aanvullen met den naam van J. Tissel en, als daarop, den 22^{en} Maart 1772, het antwoord komt, dat »Consistorie noch fonds van de oude nominatie zal afgaan" besluit de kerkeraad »de nominatie op zijn plaats te laten" en van de Amsterdamsche subsidie (ƒ 300.— groot) af te zien.

Den 26^{en} Maart worden de contribueerende leden opgeroepen om een predikant te beroepen en, met algemeene stemmen, wordt JOHANNES TISSEL ¹⁾ benoemd. Amsterdam wil Tissel niet examineeren of ordineeren; het geeft ook geen getuigenis van zijn leer en leven, want hij is nog onder de 22 jaar oud ²⁾. De drie naastliggende gemeenten hebben tegen dit beroep echter geen bezwaar. Den 30^{en} April wordt Tissel te Schiedam geëxamineerd en den 13^{en} Mei te Rotterdam geordend.

Den 24^{en} Mei 1772 doet J. Tissel, na des morgens, door zijn ambtgenoot F. Munnikhuijzen, te zijn voorgesteld, met een leerrede over Gal. 1 : vs. 10, intrede met 1 Tim. 4 : 12^a: »Niemand verachte uwe jonkheid."

Hij was een aanhanger van de opkomende nieuwe richting en werd bijzonder hoog gesteld door ds. v. d. Aa. Met grooten

¹⁾ Johannes Tissel, geb. te 's-Gravenhage in 1752, studeert bij ds. C. v. d. Heiden, vertrekt in 1771 naar Göttingen, wordt beroepen te Schiedam den 26^{en} Maart 1772. Bevestigd te Rotterdam den 13^{en} Mei 1772, doet hij intrede te Schiedam den 24^{en} Mei 1772; beroepen te Dordrecht in 1774, neemt hij afscheid van Schiedam den 15^{en} Jan. 1775. 16 Juni 1788 wordt hij beroepen te Amsterdam, waar hij den 28^{en} September 1813 overleed.

²⁾ In de vergadering van Predd., Ouderl. en Oud-Oudsten van den 17^{en} Maart 1767, was besloten »geene proponenten te ordineeren, die geen 22 jaren volkomen oudt zijn."

ijver begint hij zijn arbeid, die door de gemeente op prijs wordt gesteld. In den »vastentijd» preekt hij ook des Woensdagsavonds.

In deze jaren moet het ledental gestadig zijn toegenomen. Niet minder dan 56 Duitschers zijn toch, sedert 1764, in de gemeente ingeschreven en daarnaast staan slecht 15 Nederlanders.

Toch neemt het getal contribuanten niet noemenswaard toe en worden er nauwelijks meer zitplaatsen in de kerk verhuurd. Een merkwaardig verschijnsel in de gemeente is dat voortdurend de oude namen grootendeels verdwijnen en nieuwe namen worden ingeschreven. De leden behoorden blijkbaar voornamelijk tot de vlottende bevolking, want al zijn er verscheidenen, die òf zelf òf wier familie in den loop der jaren overgingen tot de Hervormde kerk, dit verklaart niet voldoende den langzamen aanwas der gemeente bij een zoo gestadig binnenkomen van Duitsche elementen.

Ook in den Briel neemt Tissel geregeld den dienst waar, ten minste als men er hem hebben kan. In 1774 verwacht men hem in September niet, want er is aldaar een Waldecksch regiment gekomen met een Duitsch veldprediker, die natuurlijk Luthersch is. Deze preekt bijna alle Zondagen en bedient alle 6 weken het Avondmaal, waarvan de Lutherschen ook gebruik maken ¹⁾).

Tissel blijft slechts kort. Reeds in 1774 wordt hij naar Dordrecht beroepen en den 15^{en} Jan. 1775 neemt hij afscheid met Hand. 20: 31, 32: »Daarom zijt wakker en gedenkt, dat ik niet nagelaten heb, drie jaren lang, dag en nacht, een ieder met tranen te vermanen. En nu broeders, beveel ik u aan God en aan het woord Zijner genade.»

Nog voordat hij vertrekt, stelt men pogingen in het werk om een predikant in zijn plaats te beroepen. De vraag is weer: zal men Amsterdam om een nominatie vragen? Munnikhuijzen raadt aan om het te doen, maar de kerkeraad besluit het niet te doen. Hierop verklaart Munnikhuijzen, dat hij zich in het geheel niet meer met het beroep zal bemoeien, maar dit brengt den kerkeraad niet tot andere gedachten. Ook wil deze, in de toe-

¹⁾ In 1800 was veldprediker bij het Hertog. Saks.-Gottasche Infanterie-Regiment, dat te Brielle en te Hellevoetsluis was gelegen: W. Lux. Hij was ook »Luthersch». Attestaties, door hem geteekend, bevinden zich in het Archief der Schied. gem.

komst, het presidium over den kerkeraad niet alleen in handen van Munnikhuijzen laten, maar het om de vier maanden doen wisselen. De stemming ten opzichte van Munnikhuijzen is wel wat veranderd. Men waardeert zijne adviezen, vooral in financiëele aangelegenheden, maar in andere opzichten heeft men niet veel aan hem. Als Tissel. bijv. naar den Briel is, staat de kerk stil; in het geheel preekt Munnikhuijzen van Mei 1773—74 *twee* maal. IJverig kan hij niet genoemd worden. Daarom laat men zijn advies voor wat het is, en maakt den 11^{en} Jan. 1775 een drietal op, bestaande uit de proponenten: Jan Hendrik Fortmeyer, Albertus Langebeek en Arnoldus Brughman Jr. Door den koster wordt aan de stemgerechtigde leden de nominatie bekend gemaakt en den 13^{en} Januari wordt ARNOLDUS BRUGHMAN JR. ¹⁾ met meerderheid van stemmen tot predikant verkozen.

Tegen dit beroep worden van de zijde der naastliggende gemeenten geen bezwaren ingebracht; alleen Rotterdam, de gemeente, die men in 1773 noemde »nevens God tegenwoordig onze voornaamste toeverlaat,» is ontstemd, omdat men »den raad van vele aanzienlijke leden der vergadering,» d. i. van Munnikhuijzen c.s., »in den wind had geslagen.»

Den 26^{en} Maart doet Brughman intrede, met eene leerrede over Psalm 71: 16: »Ik ga voort in de krachten des Heeren Heeren; ik prijs Uwe gerechtigheid alleen,» nadat hij des morgens door zijn zwager, Johannes Hamelau, aan de gemeente was voorgesteld met Richt. 6: 14. De gemeente, die trouw ter kerke kwam, nam onder hem gestadig toe. In 1777 zijn er 11 doopelingen ²⁾ en niet minder dan 48 Duitschers leveren in de jaren van zijn werkzaamheid hunne attestatie bij hem in. Toch begint de gemeente al meer te verhollandiseeren. Dit blijkt uit het huwelijksregister. Tot het jaar 1800 zijn er 61 huwelijken kerkelijk ingezegend en van die 61 zijn er 10, waarvan beiden, bruidegom en bruid, Duitschers zijn, 32, waarvan de man Duit-

¹⁾ Arnoldus Brughman Jr., geb. in 's-Gravenhage, studeert onder ds. v. d. Heiden te 's-Hage en ds. Noordenhout te Leiden; hij wordt cand. in 1771, wordt geëxamineerd te Amsterdam den 20^{en} Febr. 1775 en aldaar geordineerd den 8^{en} Maart. Den 26^{en} Maart 1775 doet hij intrede in Schiedam. Hij overlijdt te 's-Gravenhage den 23^{en} Mei 1781.

²⁾ In 1775 — 6; 1776 — 2; 1777 — 11; 1778 — 8; 1779 — 7; 1780 — 8; 1781 — 7.

scher, Zweed of Deen is, 3, waarvan de bruid eene Duitsche is en 16, waarvan beiden en bruidegom en bruid Nederlanders zijn. Deze laatste rubriek neemt toe sedert 1778. Zonen en dochters van hen, die hier als Duitschers kwamen, vinden elkander als Nederlanders.

Een gelukkige tijd was het voor de gemeente.

In 1778 sterft Mevr. Munnikhuijzen, die *f* 500.— aan de kerk vermaakt.

Als voorzanger wordt aangesteld Jan Diedrich Holtheuer en met blijdschap wordt kennis genomen van de nieuwe Psalmberijming, die uit Amsterdam in 1779 is ingekomen. Terwijl overwogen wordt of en wanneer zij zal worden ingevoerd, wordt Brughman, in Den Haag zijnde, ernstig ziek; 8 Oct. 1780. De kerkeraad is nu om hulp verlegen, want Munnikhuijzen doet geen dienst. In den winter is het hem vaak: »geen vaarbaar, rijbaar, nog gaanbaar weer.” De naastliggende gemeenten, op Den Haag na, zijn ook niet bereid om te helpen, want de kerkeraad heeft immers nog een predikant: Munnikhuijzen! Maar, Munnikhuijzen laat den voorzanger lezen als er geen ander predikant optreedt. Den 23^{en} Mei 1781 sterft Brughman, zeer betreurd door kerkeraad en gemeente.

Zoo spoedig mogelijk tracht de kerkeraad nu de vacature te vervullen. Hij besluit om aan het Amsterdamsche Consistorie een nominatie te verzoeken, opdat de predikant ook van de ondersteuning van het Fonds kan genieten ¹⁾. Den 7^{en} Juni 1781 wordt de brief verzonden en den 20^{en} September, — men had zeer veel tijd noodig om over dezen brief te beraadslagen — krijgt de kerkeraad als tweetal de proponenten: »David Rose en Gerrit Noordenhout.” Beiden preeken de daarop volgende Zondagen en den 15^{en} Oct. wordt door de rechthebbenden beroepen GERRIT NOORDENHOUT ²⁾. Hij neemt het beroep aan, wordt den 16^{en}

¹⁾ »Hoewel de kerkeraad aan Amsterdam niet obediënt is geweest wordt dit toegestaan. Een subsidie van *f* 300.— wordt weer geschonken.” Amst. Archief.

²⁾ Gerrit Noordenhout, zoon v. d. Amsterd. predikant W. Noordenhout, geb. 1756 in Amersfoort, studeerde te Kiel en te Göttingen. Hij werd cand. in 1781, geëxamineerd en geordineerd te Amsterdam den 7^{en} Dec. 1781. Den 16^{en} Dec. 1781 doet hij intrede in Schiedam, vanwaar hij 26 Oct. 1783 vertrekt naar Weesp; in 1786 wordt hij beroepen naar Utrecht; in 1788 naar Rotterdam, waar hij 4 Mei intrede doet. Den 5^{en} Dec. 1791 beroepen naar Amsterdam, doet hij er intrede: den 25^{en} Nov. 1791 en sterft den 2^{en} Dec. 1811.

Dec. voorgesteld door ds. J. Scholten van Rotterdam met 1. Petr. 5: 2—4, en doet 's middags intrede met Phil. 3: 14, 15^a: »En jaag naar het voorgestoken perk, naar het kleinood, 't welk voorhoudt de hemelsche roeping Godts in Christus Jesus. Zo veele nu, als 'er [van ons] volkomen zijn, laten wij alzo gezint zijn.»

Nauwelijks is hij er of de vraag wordt besproken, wanneer de nieuwe gezangbundel in gebruik zal worden genomen. Een geschikte gelegenheid biedt zich daartoe aan: op Zondag den 12^{en} Mei 1782. Dan toch is het 25 jaar geleden dat de gemeente is gesticht. Algemeen is men met dit plan ingenomen. Aan de behoeftige leden der gemeente wordt een gezangbundel geschonken ¹⁾; de meerderheid koopt er zich een en zoo wordt, den 12^{en} Mei, door een gemeente, die dankbaar is, omdat het tijdperk van strijd voorbij is en zij in bloeienden toestand verkeert, met nieuwe woorden en op nieuwe wijze gezongen het lied der Godverheerlijking en der dankbaarheid:

Dankt, dankt den Heer met lofgeluid:

Zijn naam vull' aller ooren!

Breid met gejuich zijn daaden uit,

Doet z' aan de volken hooren:

Vereent uw klanken tot Zijn eer,

Vermeld de wondren van den Heer,

O Godgewijde schaaren!

De roem Zijns naams maak' u verheugd;

Schenk aan uw hart de reinste vreugd!

Looft God met stem en snaaren! (Ps. 105: 1) ²⁾

¹⁾ De kerkeraad had den 7en Juni 1781 aan het Amst. Consistorie gevraagd om present-exemplaren van »de overheerlijke nieuwe Psalmberijming» ten geschenke aan de behoeftigen.

²⁾ De oude woorden waren:

Looft Godt en predikt Zijnen naam,

Den volken meldt Zijn daden;

Zingt Hem: spreekt van Zijn wond'ren 't zaam,

Aandachtig en beraden;

Zijn heil'gen naam geeft roem en eer;

Laat zij, die zoeken hier den Heer,

In 't herte zich verblijden;

Verneemt naar Hem en Zijne kracht,

En na Zijn vriend'lijk aanschijn tracht,

En zoekt tot allen tijden.

De eerste 25 jaar, waarin de Luthersche gemeente van Schiedam bestond, waren voor een groot deel jaren van strijd geweest. Meer dan eens was zij den ondergang nabij geweest. De latere jaren hadden echter doen zien, dat zij, dank zij de altoos uit Duitschland binnenkomende Lutheranen, kracht om te bestaan had en vol hoop zag zij de toekomst tegen.

HOOFDSTUK III.

De Luthersche gemeente in de jaren harer afhankelijkheid van Amsterdam.

1782—1818.

De herdenking van het vijf en twintig jarig bestaan der gemeente had voor deze gezegende gevolgen. De gemeenteband was versterkt geworden. Door de ziekte van Brughman en door de vacature, die ontstond door zijn overlijden, was de gemeente bijkans een vol jaar zonder predikant geweest, en dit had haar veel kwaad gedaan. De collecten — de graadmeters van het kerkbezoek — waren achteruitgegaan en het gemeenteleven was verzwakt. Maar, mede door de feestviering, was er nieuwe belangstelling gewekt en ds. Noordenhout had geen reden tot klagen; het kerkbezoek was goed, ja nam steeds toe. Evenals Tissel, behoorde ook hij tot de opkomende nieuwe strooming. Hij was een stil, afgetrokken man, die meer op de studeerkamer leefde dan onder de menschen. Zijne leerredenen waren goed bewerkt, al waren zij wel wat lang. Den Schiedammers bevielen zij echter, en het was hun alles behalve een oorzaak van blijdschap, toen hij reeds den 21^{en} Sept. 1783, terwijl hij nog geen

twee jaar in Schiedam was, naar Weesp werd beroepen en dit beroep aannam.

Opnieuw een vacaturetijd, een lijdenstijd voor kleine gemeenten! De kerkeraad is echter op zijn post onder de goede leiding van C. Lammering, zijnen voorzitter, en nog lang voordat de dag van Noordenhout's afscheid aanbreekt (26 Oct.), zijn er reeds brieven naar Amsterdam gezonden om een nominatie aan het Consistorie aan te vragen. Het duurt weer maanden voor die nominatie inkomt.

Intusschen is er aanleiding geweest om Munnikhuijzen, die zich met de gemeente in den laatsten tijd niet had ingelaten, opnieuw tot actief optreden te bewegen. Er is een legaat ingekomen van C. G. Heinrici ¹⁾. Zal men dit aannemen? Lammering meent, dat men dit moet doen; de meesten willen echter eerst het advies van Munnikhuijzen, »want hij weet veel van geldzaken af.» Dit optreden van de meerderheid in den kerkeraad beweegt Lammering om heen te gaan.

In zijn plaats treedt Munnikhuijzen nu als leider op. Weldra komt de nominatie van Amsterdam in — Jan 1784 —, bestaande uit Everhard Volkertsz te Leeuwarden, Justus Hoop te Monnikendam en Christoffel Holtzappel te Medemblik. Munnikhuijzen is er »weergaloos wel” mede ingenomen en vindt dat men JUSTUS HOOP ²⁾ moet beroepen. Deze wordt dan ook alleen uitgenoodigd eene proefpredikatie te houden. Den 11^{en} Februari wordt hij beroepen. Den 28^{en} Maart doet hij intrede. J. Scholten van Rotterdam stelt hem voor met 1 Tim. 4 : 16 en zelf treedt hij op met eene prediking over Jeremia 1 : 7, 8: »Zeg niet ik ben te jong, maar gij zult gaan, waarheen ik u zende; en prediken, wat ik u belast. Vrees niet voor hen: want ik ben bij u, en zal u redden, spreekt de Heere”.

In dezen tijd is de oude voorzanger overleden en moet de kerkeraad voor een nieuwen titularis zorgen. Dit gaat niet ge-

¹⁾ Zie blz. 31.

²⁾ Justus Hoop, geb. 1754, wordt den 13^{en} Dec. 1778 in Monnikendam beroepen. In Jan. 1779 ingezegend te Amsterdam, doet hij den 7^{en} Febr. 1779 intrede te Monnikendam. Den 11^{en} Febr. 1784 beroepen te Schiedam, neemt hij afscheid van Monnikendam op 7 Maart 1784 en doet intrede in Schiedam den 28^{en} Maart 1784. Den 18^{en} Mei 1796 verrekt hij vandaar, zonder afscheid te nemen, en doet den 29^{en} Mei 1796 intrede in Purmerend. † Nov. 1807.

makkelijk; de advertentie in de Haarlemsche courant heeft niets opgeleverd, daarom wordt den 6^{en} Juni aan Hoop opgedragen »zig eens te Haarlem te informeeren of er ook in ons weeshuis aldaar een geschikt voorwerp ter waarneming van 't voorzangers en kostersambt in onze gemeente was aan te treffen." Hier slaagt men en met 1 Augustus aanvaardt Pieter van der Kellen zijn ambt als voorzanger.

Alles is nu eindelijk in orde, maar weldra breken er in de gemeente twisten uit. Hoop, blijkbaar een heerschzuchtig man, die de meening huldigt, welke aan meer dan één predikant in een Luthersche gemeente niet vreemd is: »Wat — kerkeraad: de kerkeraad ben ik!"; een man, die blijkens de collecten, grooteren toeloop had dan een zijner voorgangers; een man ook, die nog al geld noodig had of er op gesteld was —, Hoop krijgt moeite met zijn kerkeraad over de belasting van zijn meubilair. Men is hem hierin gedeeltelijk ter wille. Weldra echter eischt hij vermeerdering van salaris, maar hiertegen verzet Munnikhuijzen zich beslist.

Inmiddels wordt Hoop in Middelburg op de nominatie geplaatst. »Hij wil er voor bedanken" — zegt hij op den preekstoel — »als hij f 50.— meer salaris krijgt, en de kerkekas kan die verhooging van salaris dragen!" Gemeenteleden, onder leiding van Lammering, komen voor Hoop op. Zij willen het geld ook wel uit eigen kas geven. Maar de kerkeraad verzet er zich tegen en de onmin over deze aangelegenheden neemt toe. Nu worden openlijk tal van bezwaren uitgesproken, die velen reeds lang hadden gekoesterd. Men klaagt over Munnikhuijzen, dat hij liever den dienst laat stil staan dan zelf te preeken; dat hij lui is enz.; van weerszijden beleedigt men elkander. Het wordt een hevige twist, zoodat de kerkeraad eindelijk besluit deze zaak te brengen voor den kerkelijken rechter.

Rotterdam tracht deze procedure te voorkomen. Den 12^{en} Juni zendt het Consistorie een warmen, hartelijk-waarschuwend brief aan Schiedam:

»Wij vinden ons door plicht, ambt, geweten en godsdienst gedrongen UEerw. met de welmeenendste ernst te verzoeken en te bidden om doch, is 't mogelijk, door een broederlijke en christelijke verzoening de onder UEerw. gereesene geschillen

uit den weg te ruimen. Wij vertrouwen dat UWelEerws. Leeraren als Bodem des Vredes wel alles zullen trachten aan te brengen, wat ter bevordering van zulk ene wenschelijke eendracht strekken kan; liever iets van het hunne op te offeren als het welzijn der kerke te waagen aan den onsekeren uitslag van kerkelijke Procedures Bedenkt, dat ook het afdoen der geschillen door zulk enen kerkelijken Regter, wanneer dezelve de zaak richterlijk beslissen moet, dikwils d' innerlijke Partijchap vermeerderd, dikwils voor beide de Partijen en als nog voor de succumbeerende Partij in haar eigen tijdelijk bestaan nadeelig is en zeer kostbaar voor dezelve worden kan. Wij wenschen derhalven, dat de God des vredes uwe harten neige tot eendracht, want daar de vrede woont, daar belooft de Heere den zegen altoos en eeuwiglijk."

Het schijnt ¹⁾, dat het pogen van Rotterdam met een goeden uitslag is bekroond. Den 27^{en} Nov. 1785 worden toch in eene extra-ordinaire groote vergadering eenige artikelen vastgesteld, die door alle partijen worden geteekend, waarin Hoop verklaart met zijn tractement tevreden te zijn en Munnikhuijzen belooft tweemaal 's jaars te zullen preeken en in de vacature eens in de vier weken. Die artikelen luiden in het begin aldus:

»Al het gepasseerde zal vergeeven en met den mantel der liefde bedekt worden: men zal voortaan elkander vriendelijk bejegenen en zich van weerskanten zorgvuldig wachten voor alles, wat aanleiding kan geven tot herinnering en vernieuwing der vereffende geschillen."

Het jaar 1785 eindigde dus in vrede. Een gemaakte vrede is echter nooit van langen duur. Zoo was het ook hier. Nauwelijks is Melchior Soonlé ²⁾ voorzanger geworden op de opengevallen plaats en begint hij »moeite aan te wenden om in de gemeente tot geregelder zingen te komen", of nieuwe onlust breekt uit.

¹⁾ Als naar gewoonte, bij opgeloste geschillen, zijn de notulen van dezen tijd uit het notulenboek gescheurd.

²⁾ Melchior Soonlé is een man, die veel van zich heeft doen hooren en spreken. Hij was in Amsterdam pakhuis-knecht bij een verkoopeer, voordat hij voorzanger werd in Schiedam; in Amsterdam had hij veel connecties en gaf er een godsdienstig blaadje uit: »de Christenvriend". In 1815 is hij opgetreden tegen Ds. J. W. Stenius Muller uit Haarlem, naar aanleiding van diens »Beknopt onderwijs in de christel. godsdienst". Hij was toen godsdienstonderwijzer bij de Herst. Ev. Luth. Gem.

Naar de bestaande orde, heeft in Mei de benoeming van kerkeradsleden plaats gehad, maar hierbij is geen rekening gehouden met Art. 3 van het 3^e Hoofdstuk der kerkelijke Ordonnantie, dat »aan hen, die boven hun liefdegaven en hun zitplaatsengeld jaarlijks een zilveren dukaton betalen» toestaat mede te stemmen. Lammering protesteert dan ook tegen de verkiezing bij officiële acte van notaris de Moraatz. De kerkeraad wil op dat protest niet ingaan. Hij besluit het volgende te antwoorden : »De kerkeraad der Luthersche gemeente binnen deeze stad, zedert meer dan veertien jaaren de laffe en onnozele raisonnementen, de zotte en absurde sustenuën van hun gewezen medelid, Christoffel Lammering, met het taayste gedult verduurt hebbende, en thans weederom op nieuw, eeven na de getroffen Reconciliatie op eene onregtvaardige en onredelijke wijze door denzelven aangevallen wordende, declareert hiermeede, als ten uijterste verontwaardigt, en tot walgens toe wars van eeuwigduurende geschillen, en zonder eijnde herhaalde haairkloverijen, nog aan gemelden Lammering, nog aan iemand van zijn aanhang, of van zijnentweege koomende, voortaan te spraak te willen staan omtrent eenig verschil, hoe ook genaamt: Laatende aan hem de vrijheid, om, ingeval hij eenig bezwaar ten laste van voorn. kerkeraad vermeent te hebben, zig te vervoegen bij welken competenten Rechter hij verkiest, daar hij verzeekert kan zijn, dat men hem staan zal.»

De kerkeraad en Hoop zijn echter twee. Hoop »kon zich met dit antwoord niet conformeeren en gevolglijk niet overgaan tot de inzegening der verkoozen voorstanders, voordat de zaak met broeder C. Lammering is uijt den weg geruijmd.» Al geschiedt die inzegening na eenigen tijd wel, toch blijft er iets hangen.

Bovendien laat zich nu een factor gelden, die, gelijk slechts al te vaak is gebleken, een noodlottigen invloed op het kerkelijk leven heeft: de politiek. Schiedam's burgerij werd in dezen tijd hevige bewogen. De vroedschap was zeer sterk patriotisch gezind ¹⁾. Zij had in 1782 aan Z. D. Hoogheid den stadhouder

¹⁾ Zie dr. K. Heeringa, Schiedam in den Patriottentijd. Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde. 's-Gravenhage, Nijhoff 1903.

te kennen gegeven, dat zij geene aanbevelingen voor het lidmaatschap der vroedschap meer van hem kon ontvangen of aannemen. Dit geschiedde vooral om daardoor te kunnen invoeren een erfelijk recht op de vroedschaps-waardigheid. In het geheim was toch door de leden der vroedschap een overeenkomst gesloten, die dit ten doel had. De burgerij morde hierover, en, toen de beruchte overeenkomst in 1786 door den druk openbaar werd gemaakt, steeg de verontwaardiging. Er was een hevige spanning in de stad.

Het volgende jaar — 1787 — verzet men zich tegen het gezag van den stadhouder. De vroedschap dient, in Mei, een missive in bij de Staten, houdende mededeeling, dat zij »de nominatiën voor de vroedschap tot dusver wel altijd aan den stadhouder hadden gezonden, maar dat zulks slechts eene toegeefelijkheid was geweest, *die tegen hunnen eed en pligt streed.*” Den 21^{en} Sept., van dit jaar echter, toen Schiedam zijn poorten voor de Pruisische troepen had moeten openen, slaat de vroedschap een heel wat minder hoogen toon aan. Zij haast zich nu om den stadhouder door de Staten in de nederigste woorden te doen uitnoodigen om »de stad te komen bezoeken en des noods »al die regenten door anderen te doen vervangen, wier vervan- »ging Zijne Hoogheid naar Zijne Hooge wijsheid noodig en dienstig zoude oordeelen.”

De gemachtigden, die namens den Prins — 18 Oct. 1787 — de stad bezochten, brachten tal van veranderingen aan; zij ontsloegen eenige regenten. Ook ontsloegen zij alle ambtenaren ¹⁾ die het dankadres hadden onderteekend, dat den 30^{en} Nov. 1786 bij de Staten van Holland was ingediend, welk adres de allersmadelijkste beschuldigingen tegen den Stadhouder inhield, en tevens de uitbundigste loftuitingen op hetgeen door de Staten tegen de Oranjepartij was verricht ²⁾.

Hoop schijnt een der onderteekenaars van dit adres te zijn geweest. Bovendien had hij in de kerk gebeden »dat Zijne Doorluchtige Hoogheid benevens zijn geheelen aanhang evenals een ander oproerig rot Korach, Dathan en Abiram mocht van de aarde worden

¹⁾ Tenzij zij verklaarden, dat zij zich daartoe hadden laten verleiden en beloofden, dat zij voortaan het Huis van Oranje trouw zouden blijven.

²⁾ Nederl. Jaarb. Oct. 1787 blz. 5496, noot blz. 1411.

ingezwolgen." Tengevolge daarvan »was hij zodanig in den haat van 't Gemeen vervallen, dat men niet alleen zijn huis zwaar beschadigt, en met plundering gedreigt had, maar dat hij zig zelfs met levensgevaar had moeten verschuilen, en onder bescherming van den Commandant der Militie, eindelijk de stad uitgeleid was. Hij had zich geflatteert, dat, de eerste drift en woede van 't Gemeen eens voorbij zijnde, de animositeit tegen hem weldra zou bedaaeren, en besloot dus, om op den 18 November l.l. na eene absentie van eenige weken, eens wederom te probeeren, om den Predikdienst waar te neemen. Dan, zulks onder onze gemeente bekend geworden zijnde, vervoegden zig ruim dertig Ledemaaten" [geleid door Christoffel Kien, die in 1786 in den kerkeraad was gekomen] »met een request bij de W.E.D.G.A. Heeren Burgemeesteren, verzoekende aan Ds. Hoop het prediken niet te permitteeren: terwijl eenige anderen, die zig met geen teekenen van Requesten wilden ophouden, declareerden, bij ds. Hoop niet wederom ter kerke te zullen koomen" ¹⁾.

Dit optreden der gemeenteleden heeft ten gevolge, dat aan Hoop verboden wordt te prediken. Week aan week is er nu leeskerk, waarin Melchior Soonlé voorgeat. Dit is verdrietig, maar het blijkt voorloopig onmogelijk daar verandering in te brengen.

Hoop begint aan den kerkeraad voor te stellen om Burgemeesters te vragen hun resolutie aangaande hem in te trekken. De kerkeraad, die blijkbaar in zijn meerderheid niet-patriotisch is, stemt tegen; alleen Jan Lucas, de brander op de Vest, steunt Hoop. Een ander voorstel doet Munnikhuijzen. Hij wil, dat men trachte Hoop te verruilen voor een ander predikant en dat men zich daartoe wende tot het Amsterdamsche consistorie. Maar, dit is kloppen aan een heel verkeerd adres. Amsterdam's consistorie, in zijn vurig patriotisme, antwoordt, 28 Maart 1788, het volgende: »Bij ons consistorium is geresolveert om aan zoodanige Predicanten, welke om het Patriottismus verdreven worden, allen mogelijken hulp en bijstand te verleenen — en al die gemeen-

¹⁾ Zie het officiële schrijven van den Schied. Kerkeraad aan het Amst. Consistorie van den 16en Nov. 1787. Amsterd. Archief.

tens, welke van ons ondersteund worden en zoodanig met hunne leeraars handelen, dat zij afgezet worden, voortaan alle ondersteuning te weigeren en geen Predikant te zenden." Men zit dus met Hoop, den vurigen patriot, den predikant, die niet preeken mag. De collecten gaan hard achteruit, zij bedragen iets meer dan $\frac{1}{3}$ van vroeger. Maar dit is niet het bedenkelijkste. De gemeente gaat den ondergang tegen. Zij wordt in twee deelen gesplitst.

Deze treurige toestand blijft, ook als aan Hoop, in Augustus 1788, wordt toegestaan om weder op te treden. De regeering blijft bovendien goed toezien op Hoop en wie er in zijn plaats optreedt, en laat den 19^{en} Sept. 1790 door den stadsbode, J. Loopuit, aan hem het bevel toekomen: » dat noch ds. J. F. Scheffer (van Rotterdam) noch iemand van die Predicanten, die door de Souveraine overigheid der landen in hun ambt en dienstwerk gesurcheërd waren, in de gemeente zouden vermogen te prediken, zonder voorafgaand consent van WelEd.Gr.Achthb." Dit vindt de meerderheid van den kerkeraad een billijk besluit, maar Hoop en Lucas zijn er vertoornd over.

In de gemeente zelve wordt Hoop's ontactvol optreden voor menigeen ondragelijk. Uit den aard der zaak konden velen niet meer bij hem aan het Avondmaal gaan; dezen communiceerden al, sedert Sept. 1787, in Rotterdam. Al wie Oranjeklant is, verwijdert zich van Hoop. Dat Kien, de broodbakker, bij hem geen goed kon doen, sprak van zelf; terecht weigerden de drie naastliggende gemeenten, in 1793, dan ook om zich te mengen in een geschil tusschen Hoop en Kien, want de achtergrond ervan was een zuiver politieke. Doch er zijn nog anderen met wie Hoop niet op goeden voet staat. J. G. Rühl heeft zijn kind in de Hervormde Kerk laten doopen, en op de vragen van het Doopsformulier geantwoord. Hij moet voor den kerkeraad komen en hoort daar uit den mond van den voorzitter, » dat geen rechtschapen Luthersch christen op deze vragen een bevestigend antwoord geven kan, zonder zijn eigen geloofsbelijdenis min of meer te verachten en te verloochenen." Rühl wordt daarom door Hoop gecensureerd, hoewel de kerkeraad er zich tegen verzet. Ook Bierhoff en J. Rowitz, die met veel stichting de Hervormde kerk bezoeken, worden door hem onder handen genomen. Een scène

heeft er plaats met J. A. Rithman, die kwaad uit de vergadering van den kerkeraad wegloopt, Hoop toeroepende »ik heb »met jou vermaningen en waarschuwingen niet van noode.” Zoo waren er velen op Hoop niet te spreken en zij werden door hem beleedigd.

Ook de kerkeraad is niet op zijn hand ¹⁾. Telkens rijzen er moeilijkheden bij het opmaken van nominaties. Oranjeklanten en Patriotten willen niet met elkaar op een nominatie staan; de geschillen nemen toe en zijn niet op te lossen; geen wonder, dat den 5^{en} Mei 1794 de voorstanders voor Burgemeesters rekening en verantwoording doen van hun beheer en ontslag nemen uit den kerkeraad.

»De kerkeraad ben ik,” zoo kon Justus Hoop nu zonder overdrijving zeggen. Hij wilde echter niet in zijn eentje de kerkeraad blijven. Op een extra-ordinaire vergadering, door hem uitgeschreven, waarop zijn politieke vriend Jan Lucas en nog 3 leden verschenen, werd een nominatie voor 4 kerkeraadsliden opgemaakt. Den 18^{en} Mei 1794 werden zij verkozen en den 25^{en} ingezegend. Dadelijk schrijft Hoop aan de drie naastliggende gemeenten, wat er geschied is en hoe de oude kerkeraad heeft bedankt. De afrekening voor Burgemeesters wil Hoop's kerkeraad niet goedkeuren tenzij er bijstaat »behoudende de kerkeraad aan zich het recht om ten allen tijde het verschuldigde van de gewezen leden van den kerkeraad in te vorderen.” Voorts regeert Hoop met onbepaalde macht. Het aantal kerkbezoekers neemt steeds af, maar — die komen zijn zuivere Patriotten.

In dezen tijd neemt Melchior Soonlé, de voorzanger, zijn ontslag en gaat heen. J. H. Bonrath Hzn. wordt, in zijn plaats aangesteld. Op zich zelf was dit geen feit van groote betekenis, maar het had een verwijdering tusschen Hoop en zijn eigen kerkeraad ten gevolge. Soonlé had namelijk een getuigschrift gevraagd en de kerkeraad wilde het hem uit christelijke liefde geven, al was hij ook met de Noorderzon vertrokken, doch Hoop is er tegen. Een getuigschrift wil hij geven, zeker, »maar

¹⁾ Hoop zegt in een schrijven van 12 April 1795, dat de kerkeraadsliden »met een slaavachtig attachement aan F. Munnikhuijzen verkleefd waren.” Archief Amsterd.

naar waarheid. Hij wil wel eens zeggen aan ds. Hamelau en aan de Herstelde gemeente wie die Soonlé is, die zich tijdens de onlusten van 1793/94 zoo slecht heeft gedragen; hij dankt ervoor om een attestatie te teekenen." Deze zaak wordt echter weer bijgelegd.

Inmiddels breekt het jaar 1795 aan, het z. g. eerste jaar der Bataafsche vrijheid. Nu laten de Patriotten zich eerst recht gelden. De kerkeraad besluit — 25 Febr. — om uit te kerk te verwijderen het bord, dat de »Regentenbank» aanwijst. Hoop vindt dit niet goed, omdat het nog meer ergernis zal geven bij de leden, die weg zijn, en omdat de kerk eigendom van de stad is, maar toch geschiedt het. Voorts wordt — 22 Maart — besloten om de Municipaliteit te verzoeken de resolutie van den 25^{en} Sept. 1790 ¹⁾ te vernietigen, als zijnde ten hoogste beleedigend voor ds. Scheffer en ook wordt aan burger Heule zeer vriendelijk toegestaan het gebruik der kerk op den 26^{en} Maart tot »het aanstellen van Commissarissen in het maken van een plan der nieuwe constitutie oft Regeerings-form van onze stad."

Weldra — bij resolutie van 25 Maart — is Scheffer in eere hersteld, zoodat hij den 10^{en} Mei weer in Schiedam preekt; en daarentegen wordt burger F. Munnikhuijzen, die in 1790 voor stem en sessie in den kerkeraad had bedankt, uit het gewone kerkboekje als leeraar der Luthersche Gemeente geroyeerd.

Lang duren de weken van geluk in het eerste jaar der vrijheid niet. Den 29^{en} Juli breekt er een hevige twist uit tusschen Hoop en br. F. H. Hanneman, lid en president-voorzitter van den kerkeraad, over eene vrouw, Anna Michélien, die zich beklaagd had over het gedrag der Regenten van de Magistraats-armenkamer. Hanneman wordt door Hoop diep beleedigd. Hij dient daarom een memorie van beklag in bij den kerkeraad, die den 25^{en} Augustus is samengekomen. De kerkeraad wil eene minnelijke schikking voorstellen en laat vragen of de domine, die niet ter vergadering verschenen was, komen wil, maar deze — zegt de dienstbode — is niet thuis, hij »wandelt met de juffrouw." Den 8^{en} Sept. is hij wel in de vergadering, doch

¹⁾ Zie blz. 45.

als Hanneman wat zegt, springt hij op en verlaat de vergadering. De kerkeraad brengt de memorie van beklag te zijner kennis en geeft hem een maand tijd om te antwoorden. Inmiddels leest Hoop op den 4^{en} Oct. van den predikstoel »zeeker oproerig geschrift» voor, waarin de president-voorzitter met name is genoemd. Nu besluit de kerkeraad tegen den domine op te treden.

Maar hoe? Volgens het compromis van 1764 ¹⁾ was de kerkeraad verplicht dit geschil te onderwerpen aan het oordeel der drie naastliggende gemeenten, maar hij »resolueert met in aanmerking te nemen het vorige slegte gedrag van domine Hoop en de gunstige ommekeer van zaaken in deze Republiek, om ons bij de Municipaliteit deser stad te vervoegen met verzoek om seker compromis en artikelen daartoe relatief uyt onse kerkelijke ordonnantie te royeeren, en daar naar na bevinding van zaaken met den domine te handelen, zooals wij in goeden gemoede verplicht zijn te doen tot welzijn van kerk en gemeente.»

Dit is een bedenkelijk besluit, dat helaas! den 12^{en} Nov. 1795 door de Municipaliteit wordt goedgekeurd. Het compromis wordt »gesteld buiten effect.» Nu meent de kerkeraad zelf te kunnen optreden. Hij wordt in dezen versterkt door het advies van ds. Boon te Rotterdam, met wien hij in deze aangelegenheid te rade ging. Den 22^{en} Nov. heeft Hoop weer »een allerinfaamst, oproerig libel afgelezen» van den preekstoel. Men klaagt erover, dat de domine met den dag »halstarriger en ongodsdienstiger» wordt. Uit den Briel verneemt men, dat Hoop er in 't geheel niet gepreekt heeft en er geen mensch bij hem in de kerk is geweest, en dat men hoopte, dat hij nooit meer zou komen om het Avondmaal te bedienen. Den 3^{en} Jan. 1796 preekt hij in Schiedam en leest 'n hemeltergend stuk voor: hij declareert de gemeente, dat de voorstanders in 't gemeen waaren Booswigten en Rovers van kerkelijke goederen; die dus niet te goed in het eene waren, waren in het andere ook niet te vertrouwen, waarom hij haar alle deporteerde en hield voor gedeporteerd ten eeuwigen dage en voorts verzocht hij aan de gemeente zulks met hem te doen, dat hij dan uit hun midden een nieuwe kerkeraad zal

¹⁾ Zie blz. 30.

aanstellen en na dit alles voorgelezen te hebben riep hij uit: »ik zal den zegen uitspreken over diegenen, die het met mij eens zijn en die met mij het godshuis zullen verlaten.»

Na de preek is er vergadering met de gemeenteleden. De kerkeraad stelt voor, om Hoop 14 dagen te suspendeeren, met in-trekking van zijn tractement, en de kerk te doen sluiten. De gemeente vindt dit goed. Maar nu was, wonderlijk genoeg, in deze vergadering ook de echtgenoot van Hoop gekomen. En zij stemt ook en stemt tegen. Zij blijft echter alleen staan. Besloten wordt, dat alleen dan, wanneer Hoop zijn belediging van Hanneman intrekt, zijn libellen herroept en belooft zich voor 't vervolg voor dergelijke daden te wachten, hij in zijn ambt zal worden hersteld. Veertien dagen tijd worden hem tot het nemen van een beslissing gegeven. Een stadsbode deelt dit besluit der gemeente aan Hoop mede.

Inmiddels schrijft de kerkeraad aan Amsterdam, waar men ook niet billijken kan, wat Hoop heeft gedaan, maar toch voorstelt om de suspensie nog een maand te verlengen. Nu besluit de kerkeraad van Schiedam »om hem, J. Hoop, de maat als het ware tot overloopen toe vol te meeten» en laat hem dit ook per stadsbode weten. Antwoord komt er echter van Hoop niet, maar eensklaps — 16 Febr. — wordt de kerkeraad voor het Hof in den Haag gedaagd. Hoop heeft namelijk den kerkeraad aangeklaagd over het afwijken van het z. g. Compromis en de resolutie van den 6^{en} April 1764. De kerkeraad wordt door het Hof veroordeeld om de zaak aan de uitspraak der drie naast-liggende gemeenten te onderwerpen. Daartoe is de kerkeraad niet bereid. Hij verzet zich, neemt een advocaat in Den Haag en begint een proces tegen Hoop, dat in 1798 op een voor den kerkeraad ongunstige wijze eindigt.

Inmiddels is Hoop, die aan den kerkeraad van Amsterdam in Februari geschreven ¹⁾ heeft, dat »hij gaarne eene andere ge-

¹⁾ In dit schrijven aan den Amsterdamschen kerkeraad zegt hij o. a. dat »Boon de voorstanders door zijn raadgeving in alle deze verwarringen gelokt heeft, om zijn bijzonder bít of oogmerk te bereiken, namelijk, om deese gemeente in *ene herstelde gemeente* te hervormen en zig dus op alle mogelijke wijze te verzetten tegen UWelEerw.» Deze opmerking van Hoop, die door niets wordt bevestigd, is vermoedelijk wel door hem uitgesproken, opdat Amsterdam volkomen partij voor hem zou kiezen en tegen Schiedam zou optreden. Amsterdam toch

meente wilde hebben, daar de gemeente van Schiedam altijd een gemeente van nijd en twist zou blijven", den 24^{en} April 1796 in Purmerend beroepen. Hij verhuist met zijn vrouw en zes kinderen in Mei, zonder den Schiedamschen kerkeraad eenig bericht te geven, en doet den 29^{en} Mei in Purmerend intrede.

Commissarissen van het Liefdefonds adviseeren nu den kerkeraad om aan Hoop zijn tractement te betalen tot den dag van zijn vertrek en de kosten van het proces voor hunne rekening te nemen. Dan zou de zaak wel afloopen. Maar Hoop eischt meer en de kerkeraad geeft niet meer. Het proces gaat door.

De gemeente ging bij dat alles hard achteruit. Wel bleef de toevloed der Duitschers niet ophouden (in de jaren van Hoop's ambtsbediening kwamen er niet minder dan 56 de gemeente binnen); wel nam het getal doopelingen ¹⁾ niet af, maar de innerlijke toestand was allerbedroevendst. »De gemeente gaat totalen ondergang tegen," zoo zucht een der kerkeraadsliden naar waarheid.

Daarom vraagt de kerkeraad zoo spoedig mogelijk een drietal aan bij het Amsterdamsche Consistorie. Den 14^{en} Juli 1796 komt de nominatie in, bestaande uit: ds. Johannes Lucas Loggen te Bodegraven, ds. Wilhelmus Rabe te Sappemeer en ds. Paulus Vos te de Rijk. Besloten wordt »de huiszittende mansledematen op te roepen om ze te vragen of deze predikanten eerst zullen preeken of niet. Wie voor het preeken is, moet met de voorstanders de extra-kosten helpen dragen." Niettegenstaande de kosten, is de meerderheid ervoor, dat de predikanten eene proef-

wilde van al, wat »hersteld" was of werd, niet veel weten. Noch uit de notulen van den Schiedamschen kerkeraad, noch uit eenig archiefstuk — in Schiedam of Amsterdam (H. E. L. Gem.) — blijkt echter, dat de Schiedammers hierop plan hadden. Evenmin wordt de bewering van Hoop — in een brief van den 19en Juli 1796 —, dat ze in Schiedam ds. J. O. Meijer uit Doesburgh, buiten weten van Amsterdam, beroepen hadden, door eenig gegeven bevestigd. Ook deze bewering heeft ten doel Amsterdam tegen Schiedam op te zetten. J. O. Meijer toch, die later »hersteld" is geworden, was reeds verdacht. Hij werd in 1799 in Osnabruck predikant en vandaar (èn in Doesburg èn in Amsterdam preekte hij in het Hoogduitsch) in 1804 te Amsterdam bij de Herstelde gemeente beroepen. Op dezelfde nominatie, waaruit toen J. O. Meijer beroepen werd, stond ook... Justus Hoop! Deze achtte het niet meer noodig om toen anti-hersteld te zijn en bedankte niet voor de nominatie, doch nam ze aan! Zoo veranderen menschen met hunne belangen!

¹⁾ Doopelingen: 1782 — 10; 1783 — 7; 1784 — 7; 1785 — 6; 1786 — 7; 1787 — 10; 1788 — 3; 1789 — 7; 1790 — 7; 1791 — 5; 1792 — 14; 1793 — 5; 1794 — 11; 1795 — 6.

predikatie houden. Ook besluit men de kerkeordonnantie te verbeteren, »opdat er niet meer zulke oneenigheden mochten plaats vinden, in gevalle de gemeente zoo ongelukkig was wederom zulk een voorwerp (als Hoop) tot haren predikant te krijgen." Alsof dit iets baten zou! Helaas! de geschiedenis leert, dat de geschiedenis niets leert. Het Compromis van '64 en de toenmalige kerkeordonnantie was met hetzelfde doel opgesteld en hoe weinig had dat uitgewerkt!

Terwijl men hiermede bezig is, wordt ds. W. Rabe te Sappemeer beroepen, den 17^{en} Aug. Hoewel de gemeente bereid is hem een extra-douceur van *f* 100.— p. j. te geven en zij al zijn eischen toestaat, bedankt hij. Ook ds. Loggen uit Bodegraven wil niet komen.

Op nieuw vraagt men dus eene nominatie aan in Amsterdam en ontvangt den 13^{en} Oct. dit viertal: »Ds. Daniël Grenssteen in de Pekel Aa, ds. Johan Henrich Schmertman te Weildervang, ds. Salomon Jacob Innocentius Snabilié te Arnem, en ds. Nicolaas Lubé te Deventer." Den 10^{en} Oct. wordt NICOLAAS LUBÉ van Deventer beroepen. Hij neemt het beroep aan.

De kerkeraad is zeer dankbaar en vraagt aan ds. G. Noordenhout te Rotterdam, die Lubé, den 18^{en} Dec., aan de gemeente zal voorstellen »of er dien dag niet veel uit Rotterdam mee zullen komen en of het niet goed zou zijn de Fransche Gasthuiskerk te verzoeken om daar »het feest te verrigten". Het zoude aangenaam en voordeelig zijn!" De komst van den nieuwen predikant ziet hij als een feest aan, en zeker de 18e December, toen NICOLAAS LUBÉ ¹⁾ zijn intrede deed, was een blijde dag; maar helaas! ook deze vreugde was van korten duur.

Bij Lubé's komst wordt begonnen orde op de zaken te stellen. De rekeningen 1795/7 worden goedgekeurd. Getracht wordt op de zachtste wijze die leden der gemeente ter kerk te trekken,

¹⁾ Nicolaas Lubé, geb. te Amsterdam, was proponent in 1794, toen hij beroepen werd te Deventer. Beroepen te Schiedam den 13^{en} Oct. 1796, nam hij afscheid van Deventer den 27^{en} Nov. en deed intrede in Schiedam den 18^{en} Dec. 1796, na te zijn voorgesteld door Ds. G. Noordenhout. Den 5^{en} Aug. 1799 schrijft hij het stuk, waarin hij zijn predikambt neerlegt, hetwelk den 29^{en} Sept. bij den Schiedamschen kerkeraad inkomt. Hij vertrok naar Rotterdam en woonde daar eenigen tijd.

die zich afgezonderd hebben. Kien, de antipode van Hoop, wordt in zijn oud-voorzittersambt hersteld. Ook in den Briel wordt de dienst weer geregeld gehouden. De gemeente herademt; de collecten nemen toe ¹⁾. De toekomst schijnt weer veelbelovend, als den 19^{en} Juni 1798 het bericht inkomt, dat de kerkeraad het proces tegen Hoop heeft verloren en betalen moet f 1500.—. Dat is een groote slag. Wie moet die som betalen? De kerkekas, zegt de meerderheid van den kerkeraad, maar Kien en Reselaar, die in den laatsten tijd kerkeraadsliden geworden zijn, verzetten er zich tegen. Ook komt een protest van 32 gemeenteleden ²⁾ in, die beweren, dat de kerkeraad zonder expresse autorisatie van de gemeente het proces is begonnen en dus geen geld uit de kerkekas mag nemen (5 Aug). De zaak blijft onbeslist; een dreigende onweerswolk!

Intusschen wordt den 16^{en} Dec. het eerste orgel in de kerk ingewijd. »Reeds lang wenschten de voornaamste leden onser gemeente den luister van onse openbaare Godseerbiediging vergroot, en, vooral het kerkgezag kunstmatiger geregelt te zien, door een orgel, voor onse klijne godsdienstige vergaderplaats geschikt,» zoo luidt de aanhef van het verslag der inwijdinggodsdiensttoefening. Bij deze gelegenheid preekte Lubé over Psalm 150 : 4^b »Looft den Heere met orgelen,» waarbij hij »betoogde dat het zoo geoorlooft als pligtmatig zij, Godt benevens het gezang ook met orgelspel te verheerlijken.» Kort daarop, den 27^{en} Jan. 1799, wordt de Bijbel op den preekstoel, een geschenk van de vrouw van Lodewijk Lauders te Overschie, met een rede over Psalm 119 : 105 plechtig ingewijd.

Die dagen waren feestdagen, maar de onweerswolk dreigt los te breken en dit maakt de stemming somber. Daar komt bij, dat den 27^{en} Juni klachten inkomen over den onchristelijken wandel van den predikant. Wel ontkent Lubé de gewettigheid dier klachten, maar toch acht hij het geraden niet meer te preeken en niet in Schiedam te komen. Hij zal ontslag nemen.

¹⁾ In 1794/95 bedroegen zij f 288—13—0; in 1797/8 f 434—5—6.

²⁾ Merkwaardig is dit, dat de namen van al deze onderteekenaars, op vier na, niet meer in de gemeente zijn te vinden. De gemeente bestaat alleen, doordat er geregeld uit Duitschland velen inkomen. In Lubé's tijd zijn het er 11.

Den 21^{en} Juli komt deze belofte van hem in en denzelfden dag roept de kerkeraad de gemeente samen om haar te vragen, wat er in de zaak-Hoop gedaan moet worden? De kerkeraad is gesommeerd om de proceskosten te betalen en als hij niet, binnen 14 dagen, betaalt »in gijzeling in de castelenije van den Hove te gaan.”

Hij vraagt de gemeente: wat wilt gij, dat deze kosten uit de kerkekas worden voldaan of dat de vorige kerkeraadsliden, die het proces begonnen, worden opgeroepen »en door middelen van regten geconstringeerd tot de vergoeding en restitutie van alle de kosten, schaden en interessen, die de kerk” geleden heeft? De gemeente besluit na eenige beraadslaging onmiddellijk *f* 1400.— à 6 % op te nemen; aan J. Hoop — den 2^{en} Sept. — nog uit te keeren *f* 475.— en, den 8^{en} Sept., den kerkeraad te autoriseeren om de vroegere voorstanders tot betaling te dwingen langs den weg van rechten. De zaak-Hoop is afgedaan.

Maar de zaak-Lubé is hangende gebleven. Lubé is besluiteeloos; hij heet gestadig ziek; antwoordt niet op brieven; belooft te komen en komt niet. Den 5^{en} Aug. belooft hij weg te gaan, als men niets te zijnen nadeele aan het Consistorie van Amsterdam bericht, en den 12^{en} Sept. eischt hij hersteld te worden in zijn ambt. De kerkeraad, dit dralen moede, antwoordt beslist, dat Lubé demissie moet nemen, daar hij anders andere wegen zal moeten inslaan, die Lubé niet aangenaam zouden zijn. Den 29^{en} Sept. komt Lubé's aanvraag om ontslag (geteekend 5 Aug) in, en de kerkeraad getuigt nu, dat Lubé 2¹/₂ jaar trouw zijn ambt heeft waargenomen »zoodat ons te dezen opzichte niets ten nadeele van Zijn Eerw. bekend is doch uit hoofde van Zijn Eerw. gene genegenheid meer voor Schiedam heeft, voor het leeraarsambt bij voorschreven gemeente bedankt.”

Dadelijk vraagt men nu aan het Amsterdamsche consistorie om een drietal; den 27^{en} Oct. komt het in, bestaande uit Johan Gottlieb Ehrhard te Winschoterzyl, Mattheus Hillebrand te De Rijp, Georg Frederik Sartorius te Zwolle. Den 11^{en} Nov. wordt hieruit de laatstgenoemde beroepen, die het beroep aanneemt, als het gemeente tractement is vastgesteld op *f* 500.—.

Het duurt nog geruimen tijd, voordat de nieuwe predikant komt. De winter belet zijn overkomst. Eindelijk, den 7^{en} April

1800 ¹⁾ doet GEORG FREDERIK SARTORIUS ²⁾ intrede en met zijn komst breekt er een langdurig tijdperk aan van rust voor de gemeente. Wel blijft hij maar weinige jaren, daar hij reeds in 1803 naar Dordrecht vertrekt, maar met hem komt er orde in de gemeente. Bij zijn vertrek wordt uit de, door Amsterdam gezonden, nominatie eerst beroepen Willem Ferdinand Nieman, pred. te Middelburg, die bedankt, en daarna JOHANNES LUCAS LOGGEN ³⁾, predikant te Bodegraven, die den 12^{en} Aug. 1804 zijn intrede doet met eene prediking over 2 Tim. 2 : 19 : »Maar de vaste grond Godts bestaat en heeft dit zegel: de Heere kent de zijnen en van de ongerechtigheid sta af, die den naam van Christus noemt.» Des morgens was hij aan de gemeente voorgesteld door ds. J. Tissel, die ook Sartorius bij de gemeente had ingeleid.

De jaren van zijn dienst zijn zeer rustige jaren; er is geen onmin, maar ook merkt men niet op teekenen van opgewekt gemeentelijk leven; de collecten gaan langzaam maar gestadig achteruit; de catechisaties, die tot nu toe 's morgens gehouden werden, verdwijnen. Men stelt een tweede collecte in; men laat de godsdienstoefening 's morgens plaats hebben, inplaats

¹⁾ De notulen van dezen tijd, evenals die van de laatste jaren, zijn heel slecht; zelfs de meest gewichtige zaken worden niet gememoreerd.

²⁾ Georg Frederik Sartorius, geb. 1763 te Amsterdam, studeerde onder Ds. Tissel en aan het Athenaeum te Amsterdam en daarna te Göttingen. In 1795 werd hij proponent; in 1797 predikant te Zwolle. Den 15en Nov. 1799 beroepen te Schiedam, doet hij 7 April 1800 intrede. Den 24en Juli 1803 vertrekt hij naar Dordrecht en wordt 28 Febr. 1814 beroepen te Amsterdam, waar hij 13 Mei intrede doet. In 1826 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar aan het Seminarie aanvaardt hij zijn ambt met een oratie: »De multiplici fructu, quem diuturna in administrandis sacris exercitatio adfert ad juvenes s. s. ministerii officia docendos.» Den 21en April 1845 overleed hij plotseling.

³⁾ Johannes Lucas Loggen, geb. 6 Jan. 1760 te Amsterdam, was leerling van Ds. J. Tissel. Hij studeerde eenigen tijd in Göttingen en werd prop. in 1784. In de jaren 1784—89 was hij pred. te Monnikendam; in 1789—1804 te Bodegraven. Den 12en Aug. 1804 doet hij intrede in Schiedam. Den 3en Maart 1830 vraagt hij aan Z. M. een cervol emeritaat en den 1en Jan. 1831 wordt hij emeritus pred. In 1834, bij de viering van het 50-jarig bestaan van de Maatsch. tot Nut van het Algemeen, is hem vanwege het hoofdbestuur de gouden medaille toegezonden. Hij was te zwak om haar te komen halen. 75 jaren oud, stierf hij 11 Maart 1835.

van 's middags, zooals tot nu toe (1809), het baat alles niet . . . er is langzame, rustige achteruitgang ¹⁾.

Het groote feit, dat onder hem plaats had, was het verlaten van de oude kerk, die meer dan 50 jaar voor de gemeentesamenkomsten was gebruikt. Den 13^{en} Mei 1810 toch, des namiddags, wordt de eerste godsdienstoefening in de Gasthuiskerk gehouden. Loggen sprak toen naar aanleiding van Hand. 17 : 24. Tot meerderen bloei kwam de gemeente daardoor echter niet, want reeds in 1814 moeten vrijwillige giften worden gevraagd tot instandhouding der gemeente.

Rijk was zij nooit geweest, maar toch had zij langzamerhand door het legaat-Heinrici *f* 2000.— ²⁾, de gift van Mevr. Munnikhuijzen van *f* 500.— ³⁾, het legaat van Mej. Poortugaal, groot *f* 1000.—, op 16 Juli 1789, en een nog al zuinig beheer, een klein kapitaaltje gekregen, dat in 1794 nominaal groot was *f* 5930.—, belegd in elf obligaties. In 1806 ontving zij uit de nalatenschap van Jacob Morgan een obligatie, nominaal groot *f* 2000.—, en voorts nog eenig geld, zoodat zij, in 1808, na aftrek van de *f* 1600.— die zij in 1799 ter betaling van de proceskosten had moeten opnemen, bezat 11 obligaties, groot nominaal *f* 8000.—, benevens een schuld van *f* 500.—. In 1815, na de tierceering, heeft de kerk nog een schuld van *f* 200.— en een bezit van *f* 3000.— $2\frac{1}{2}$ %, benevens *f* 6600.— uitgestelde schuld. Het duurt geruimen tijd, voordat het bezit weer toeneemt. In 1834 kon voor het eerst weer een effect worden aangekocht. Maar toen, vanwege de Regeering, in 1815, aan de gemeente *f* 500.— tractement voor haren predikant werd toegestaan, ontving zij meer terug dan zij verloren had.

In 1818 moet ook hier het Algemeen Reglement voor het kerkgenootschap zijn in behandeling genomen, dat door Koning Willem I, den 19^{en} Sept. 1818, werd goedgekeurd en de grondslag werd voor de Synodale Organisatie. Of de gemeente in de goedkeuring van dat Reglement is gekend, is niet met zekerheid te zeggen. Vermoedelijk is het niet geschied, maar al was de

¹⁾ Rotterdam komt in 1810 Schiedam te hulp, door bussen aan de kerkdeuren te plaatsen, die *f* 210.— oprachten.

²⁾ Zie blz. 31.

³⁾ Zie blz. 36.

gemeente opgeroepen, dan zoude zij waarschijnlijk toch hare goedkeuring er aan hebben geschonken. Zij was toch veel te rustig, dan dat zij zich in deze dagen tegen een wensch van den souverainen Vorst zoude hebben verzet. Bovendien zoude zij nauwelijks hebben bemerkt, dat hare rechten, als autonome gemeente, door het aan te nemen bestuur op ernstige wijze konden worden gekrenkt, want in den laatsten tijd was zij gewoon in afhankelijkheid van Amsterdam's beslissingen te leven.

Het is zeer moeilijk om de geloofsovertuiging der gemeente in dezen tijd te leeren kennen. De latere predikanten, zooals Tissel, Noordenhout, Lubé, waren van de nieuwere richting en Loggen was medeoprichter van het Nut van het Algemeen. Mag men hieruit eenige conclusie trekken? Mag men het doen uit dit lied, dat op den gedenkdag der kerkhervorming in 1817 is gezongen:

Jezus ging in liefde voor

Dat ons dit tot liefde wekk'
 En een zuivre volksverlichting
 Andren tot een voorbeeld strekk';
 Ons gedrag zij hun tot stichting!
 Hij, die deugd en Godsvrucht mint,
 Is mijn broeder, is Gods kind? ¹⁾

Ik durf die vraag niet onvoorwaardelijk te bevestigen, maar ik geloof niet mis te tasten, wanneer ik zeg, dat men, sprekende van de Luthersche gemeente van Schiedam, den klemtoon in dezen tijd zeker niet moet laten vallen op »*Luthersch*», tenzij men dit woord inhoudsloos laat zijn, maar op *gemeente*. De gemeenteband toch was naar verhouding krachtig en daaraan is het te danken, dat de jaren van groote rust niet gevoerd hebben tot ondergang. De toevoer der Duitschers immers nam af; in de laatste 14 jaar waren er slechts 20 tot de gemeente gekomen, maar de kinderen der gemeente namen toe en waar men gedoopt was, werd men ook aangenomen: in de *eigen* gemeente, met *eigen* gezangboek en *eigen* bijbel en *eigen* dominé!

¹⁾ Gedenboek van de Lutherschen in Nederland 1819, 1, blz. 188.

HOOFDSTUK IV.

De Luthersche Gemeente onder Synodaal Bestuur.

1819—heden.

De verandering der kerkelijke organisatie bracht geene verandering in het leven der gemeente. Haar toestand bleef rustig, als te voren. Maar haar voorstanders werden hierdoor tot nieuwen arbeid geroepen.

De oude kerkelijke ordonnantie had aan de voorstanders vooral de taak opgedragen om te zorgen voor het beheer der kerkelijke goederen en der gelden, uit collecten, plaatsgelden, enz. ontvangen. De voorstanders waren dus de rentmeesters der kerk. ¹⁾ Hierin bracht de Synode wijziging. Zij had een nieuw Reglement voor het kerkbestuur ontworpen en bepaald, dat de kerkeraad zou bestaan uit: »Predikanten, Ouderlingen, Kerkrentmeesters en Diakenen.» Aan Ouderlingen was opgedragen om »als opzieners, voor alles wat de eeredienst, het godsdienstig onderwijs en kerkelijk opzigt en tugt betreft» zorg te dragen; Kerkrentmeesters moesten zorgen voor alles, wat de kerken, kerkelijke gebouwen, goederen en inkomsten aangaat en Diakenen voor de armen en de geheele Diakonie-administratie!

Schiedam's kerkeraad las dit reglement en deed niet zooals Amsterdam en 's-Gravenhage, die weigerden het aan te nemen, of zooals Zaandam, dat het in 1825 aannam, »onder zoodanige reservatiën, als de kerkeraad opgaf en waarin de Commissie berustte,» ²⁾ maar Schiedam's kerkeraad liet het Reglement grootendeels een doode letter zijn. Eerst in 1832 werden de colleges: ouderlingen, kerkrentmeesters en diakenen ingesteld.

¹⁾ Zie Hoofdst. II, Art. 4 en 9 der kerkel. Ordonnantie, 1764.

²⁾ Zie Overzigt van de Handelingen der Ev. Luth. Synode, 1819—1843, blz. 64, 69, 78.

Er werd een einde gemaakt aan de zoo goede gewoonte, om de administratie der kerk aan alle kerkeraadsliden bij beurte op te dragen. Een bepaald kerkeraadslid, die dan ook meestal levenslang deze functie waarnam, werd met het beheer van de kerkekas belast. Maar dit was vrijwel de eenige verandering; al het andere bleef bij het oude. De kerkeraadsliden gevoelden weinig roeping tot meer geestelijken arbeid en zij hadden volstrekt geen neiging om »ouderling» te zijn, in den zin, dien dit woord in de reglementen van de Hervormde kerk heeft, en, als »diakenen» hadden zij niets te doen, want er was geen diakonale administratie en armen waren zoo goed als onbekend.

Ook in andere opzichten stond men nogal platonisch tegenover dit reglement, dat, met de beste bedoelingen opgesteld, geen rekening hield met het eigenaardige van het Lutheranisme. Want, al is het niet te ontkennen, dat er van principieel Lutherdom in deze dagen weinig sprake is, de macht der Luthersche traditie was er en deze was nog anti-Gereformeerd! Ook met deze traditie werd in dit reglement gebroken! ¹⁾

Een eigenaardigheid van het Lutheranisme in de Nederlanden was de vorm der Avondmaalsviering. De gemeenteleden lagen geknield en ontvingen zoo brood en wijn uit de hand van den dienstdoenden predikant. Er werd bij deze Avondmaalsviering niet gesproken; een gezang werd gezongen, terwijl de uitdeeling der teekenen plaats had. Hoewel nu — gelijk we reeds zagen — de typisch Luthersche leer over het Avondmaal hier niet werd gehuldigd, was deze vorm van Avondmaalsviering toch ook hier gewoon. Het Sacramentele van de Avondmaalsviering trad aldus naar voren. In het nieuwe reglement (Art. 41) begon men het echter meer naar achteren te brengen. Niet het Sacrament bleef de hoofdzaak, maar de predikanten werden aangespoord om: »aan deze heilige handeling(en) alle plegtigheid *bij* (te) *setten* ²⁾ en

¹⁾ Het laatste, wat als een eigenaardig Luthersch gebruik door de Synode is afgeschaft is de z.g. »ordinatie» der proponenten in de gemeente, waar zij te huis waren. Tegenwoordig heeft de predikantswijding, evenals bij de Hervormden, plaats in de gemeente, waar de proponent beroepen is, vóórdat hij intrede doet. Ik beoordeel deze daad niet, evenmin als andere, maar constateer alleen een steeds meer volkomen breken met de traditiën van het Lutheranisme in Nederland, sedert 1819.

²⁾ Ik cursiveer.

zich niet enkel en alleenlijk (te) bepalen tot de gewone formulieren, maar ook door *eigene aanspraken en gebeden den indruk derzelve* (te) trachten te *bevorderen*'. Ook dit art. bleef geruimen tijd, tot 1843, een doode letter. Zoo is er meer. Eerst in den loop der tijden kwam de werkelijke toestand in overeenstemming met het nieuwe reglement.

Loggen werkte daaraan niet mede. Hij was niet jong meer, foen de nieuwe organisatie tot stand kwam. Ook kende hij de menschen te goed om niet te weten, dat eene wijziging in de overgeleverde gebruiken, alleen schade zoude doen aan de opkomst der gemeente. En — deze was reeds niet groot. De collecten waren in zijn dagen zeer klein. Een veertigtal leden hadden maar vaste plaatsen in de kerk, terwijl de gemeente numeriek niet achteruit ging, gelijk blijkt uit het zielen aantal, dat, in 1829, 345 bedroeg en uit het Doopregister. ¹⁾

De eenige verandering, die onder hem plaats had, is de invoering van het Gezangboek, dat de Synode in 1826 had uitgegeven.

Omdat hij niet langer in staat was, zijn ambtswerk naar behooren te vervullen, wendde hij zich, in 1828, met een rekwest tot Z. M. den Koning, »verzoekende om met het Emeritaat te worden begunstigd of zoodanige voorziening te erlangen, waardoor hij in zijn dienstwerk als leeraar zou worden te gemoet gekomen.» Bij Koninklijk besluit van 13 Febr. werd hem daarop eene toelage van f 300.— verleend; voorloopig voor den tijd van twee jaar. Dadelijk besluit Loggen nu den proponent F. L. Retemeijer te verzoeken hem in het prediken en catechiseeren te helpen. Hij komt en doet zijn werk tot groote tevredenheid van den kerkeraad. En deze, bevreesd, »hem te moeten missen, zoo eenig beroep tot werkelijk predikant van elders op hem werd uitgebracht» verzoekt den 1^{en} Maart 1829 aan den Minister van Staat, belast met de generale directie voor de zaken der Herv. kerk enz., den proponent Retemeijer

¹⁾ Gedoopten: 1804 — 11; 1805 — 7; 1806 — 15; 1807 — 4; 1808 — 5; 1809 — 10; 1810 — 6; 1811 — 4; 1812 — 8; 1813 — 3; 1814 — 9; 1815 — 3; 1816 — 9; 1817 — 8; 1818 — 10; 1819 — 10; 1820 — 8; 1821 — 9; 1822 — 7; 1823 — 9; 1824 — 10; 1825 — 10; 1826 — 5; 1827 — 9; 1828 — 14; 1829 — 10; 1830 — 14.

»zonder eenig nieuw bezwaar voor 's Rijks kas" te mogen beroepen tot adjunct-predikant. Op dit verzoek werd den 5^{en} April gunstig beschikt en zoo werd hij, nadat Amsterdam zijn toestemming gegeven had, op een tractement van *f* 700.— beroepen, met de bepaling, dat het volle tractement van *f* 1180.— hem zou worden toegekend, indien Loggen emeritus mocht worden.

Den 14^{en} Juni 1829 doet nu FREDERIK LODEWIJK RETEMEIJER ¹⁾ intrede met Neh. 2 : 20^a na des morgens door Loggen te zijn voorgesteld met 1 Cor. 4 : 1—4. Tot scriba van den kerkeraad benoemd, begint hij te reorganiseeren. Een van de eerste besluiten van den kerkeraad is nu de Plaatselijke reglementen in overeenstemming te brengen met de Synodale. Maar Retemeijer blijft te kort om vrucht op zijn arbeid te zien. Reeds den 9^{en} Mei 1830 vertrekt hij naar Leiden.

Nog voordat hij vertrokken is, vraagt de kerkeraad aan het Amsterdamsche Consistorie een drietal aan om daaruit een nieuwe keuze te doen. Het komt nog al spoedig in en bestaat uit Christoffel Johannes Holtzapfel, pred. te Brielle en Hellevoetsluis, Jan Aikes Kramer, te Zutfen, en Karel Nicolaas Meppen, te Winschoterzijl. Den 24^{en} Mei wordt laatstgenoemde beroepen, die het beroep aanneemt. Den 25^{en} Juli leidt J. G. E. Pupke Fortmeijer, predikant te Rotterdam, hem bij de gemeente in met Fil. 2 : 29 en 's avonds doet KAREL NICOLAAS MEPPEN ²⁾ intrede met Cor. 1 : 29: »Daaraan ik ook arbeide."'

¹⁾ Frederik Lodewijk Retemeijer geb. 1804 te Vaanenburg (Gelderland) wordt 5 Oct. 1822 ingeschreven als student, en in 1827 proponent. Den 28en April 1829 beroepen als adjunct-Pred. te Schiedam, doet hij intrede den 14en Juni. Hij wordt beroepen naar Leiden den 16en Febr. 1830, bedankt eerst, maar neemt, bij hernieuwd beroep, het beroep aan. Hij neemt, den 9en Mei 1830, met 2 Cor. 13 : 11 afscheid van Schiedam en doet intrede in Leiden den 16en Mei d.a.v. Na een langdurig lijden overleed hij den 10en Juni 1845. Hij was ongehuwd en vrijmetselaar.

²⁾ Karel Nicolaas Meppen, geb. 13 April 1805 te Giesen-Nieuwkerk, werd 7 Sept. 1821 student en was 30 Mei 1828 de eerste proponent aan de filiaal-gemeente te Leerdam. Den 14en Maart 1829 beroepen te Winschoterzijl, deed hij aldaar intrede den 22en Juni 1829 met Col. 1 : 28, 29. Den 24en Mei 1830 wordt hij te Schiedam beroepen, neemt daarom den 4en Juli 1830 afscheid van Winschoterzijl met Hand. 20 : 22, en doet intrede in Schiedam den 25en Juli. Den 11en Maart 1839 te 's-Gravenhage beroepen, neemt hij afscheid van Schiedam op den 2en Juni 1839 met Col. 3 : 16^a en doet intrede in 's-Gravenhage den 9en Juni 1839 met 2 Cor. 12 : 14^b. † 19 Oct. 1869.

Zie zijn Levensbericht door R. Bennink Janssonius, Leiden 1871.

Met zijn komst heeft er eene groote verandering ten goede plaats. De gemeente gaat meer belangstelling toonen; de collecten stijgen; de catechisaties worden door een jaarlijksche prijsuitdeeling aantrekkelijk gemaakt. De koster, wiens gedrag reeds lang tot gegronde bezwaren had aanleiding gegeven, wordt afgezet en J. Meijer wordt in zijn plaats benoemd. In 't kort: er komt meer leven in de gemeente en meer orde. Niet alleen toch, dat het Synodaal Reglement betreffende de colleges van ouderlingen, diakenen en kerkrentmeesters in werking wordt gesteld, ook wordt bepaald, dat de dienstdoende kerkeraad-leden, op Zondag, gekleed moeten zijn in het zwart met witte dassen, en wordt een reglement van boeten opgesteld, dat voor menigeen, die tot kerkeraadslid werd verkozen, een beletsel was om de benoeming aan te nemen.

De groote gebeurtenis in zijn ambtsbediening is de oprichting van het Armen- en Weezenfonds op den 1^{en} Juli 1835. Reeds eenigen tijd was het duidelijk geworden, dat er iets voor de weezen gedaan moest worden, wilde men ze niet voor de Luth. kerk laten verloren gaan, en daarom besloot de kerkeraad, op voorstel van Meppen, om een fonds te stichten, waaruit het onderhoud der weezen kon worden bekostigd. Dit fonds, dat in ruime mate in de sympathie der gemeente heeft gedeeld, is een zegen voor de gemeente geworden.

Den 1^{en} Januari 1831 was Loggen salvo honore emeritus verklaard met een pensioen van *f* 500.—. Lang genoot hij niet van zijn emeritaat. Hij overleed den 11^{en} Maart 1835. Van zijne erfgenamen, den Heer en Mevr. F. P. Ritter-Groeneveld, ontving de kerkeraad een som van *f* 200.—, waarvoor hij de zilveren schenkkan kocht, die nog altoos bij het Avondmaal wordt gebruikt; een zinrijk aandenken aan den trouwen leeraar, die zoo langen tijd zijne krachten aan de gemeente had gegeven.

Den 11^{en} Maart 1839 reeds werd Meppen naar Den Haag beroepen. Dit was voor velen een groote teleurstelling, want men stelde zijn arbeid zeer op prijs. Toen hij het beroep had aangenomen, benoemde de kerkeraad hem den 25^{en} April tot consulent. Hij was de eerste, die in de Schiedamsche gemeente deze functie waarnam.

Opnieuw vraagt de kerkeraad aan het Amsterdamsch con-

sistorie een nominatie aan — den 3^{en} Mei —. Hiertoe toch was hij verplicht, wilde hij niet alle ondersteuning missen. De Synodale organisatie had immers daarin geene verandering gebracht. Amsterdam had, ook bij de nieuwe regeling, zijne oude positie behouden. Den 15^{en} Mei komt de gevraagde nominatie in: Petrus Johannes Valentinus Dusseau te Winschoten, Jan Christiaan Kinderman te Edam, Johannes Coenraad Loch te Groede. Nadat besloten is, de genomineerden liefdebeurten te doen waarnemen, neemt Meppen den 2^{en} Juni afscheid van de gemeente.

Nog geen maand daarna, den 1^{en} Juli, wordt beroepen PETRUS JOHANNES VALENTINUS DUSSEAU ¹⁾, die den 8^{en} Sept. intrede doet met 2 Thess. 3: 4, 5, na des morgens door zijn voorganger te zijn voorgesteld, met 1 Thess. 5: 12a.

Hij treedt geheel in de voetstappen van zijn voorganger en de gemeente waardeert zijn arbeid. Behalve de godsdienstoefeningen op den Zondagmorgen, worden er in den lijdenstijd ook avondbeurten gehouden, die in den beginne trouw worden bezocht. Een tijd van kalmen voorspoed is de tijd zijner ambtsbediening in de gemeente. Het getal doopelingen stijgt ²⁾; in 1851 bedraagt het voor het eerst: twintig; het aantal leden door aanneming neemt gestadig toe, maar de stroom der Duitschers is opgehouden. Wel komt er nu en dan een binnen — 4 in dezen tijd — maar zij vormen niet meer de steun der gemeente, die nu geheel is verhollandiseerd.

Een belangrijk moment was het, toen de kerkeraad den 7^{en}

¹⁾ Petrus Johannes Valentinus Dusseau, geb. 13 April 1807 te Kullenburg, werd den 24^{en} Sept. 1825 student, en proponent den 8^{en} Oct. 1833. Beroepen te Winschoterzijk op 9 Nov. 1835, werd hij ingezegend te Amsterdam den 27^{en} Jan. 1836, en deed intrede den 27^{en} Maart 1836, met 1 Tim. 1: 12. Den 1^{en} Sept. 1839 vertrok hij uit Winschoterzijk met 2 Cor. 13: 11. Hij was toch den 1^{en} Juli 1839 te Schiedam beroepen, waar hij intrede deed den 8^{en} Sept. Hij overleed den 29^{en} Sept. 1853, na een kort en hevig lijden van een paar uur. Hij was lid van de Holl. Maatsch. v. fraaie Kunsten en Wetenschappen.

Zie Levensberigt van P. J. V. Dusseau, Schiedamsch Jaarboekje 1854 blz. 39 vlg. »Een Vaste burg is onze God», Volksalmanak 1856, blz. 136 vlg.

²⁾ De doopelingen zijn: 1831 — 10; 1832 — 9; 1833 — 11; 1834 — 8; 1835 — 11; 1836 — 11; 1837 — 9; 1838 — 6; 1839 — 10; 1840 — 8; 1841 — 7; 1842 — 7; 1843 — 12; 1844 — 12; 1845 — 8; 1846 — 13; 1847 — 11; 1848 — 19; 1849 — 15; 1850 — 15; 1851 — 20; 1852 — 17; 1853 — 13.

Nov. 1849 het voorstel van A. Legner »tot het aanleggen van een fonds tot het daarstellen van een eigen kerkgebouw” aannam. De moeielijkheden met de Hervormde gemeente en met de Regenten van het Gasthuis over de beurtenregeling en over de verwarming en de verlichting der kerk, hadden tot dit voorstel geleid en het is jammer, dat de oplossing der moeielijkheden den kerkeraad later deed besluiten het eenmaal door hem aangenomen voorstel niet uit te voeren, want de tijden waren toen gunstig geweest voor het bijeenbrengen van het benodigde kapitaal.

De kerkeraad van dezen tijd bekommert zich niet veel om het reglement op de verkiezing van kerkeraadsliden. Hij vond het wel goed, dat er in stond, dat de kerkeraadsliden bij beurte moesten aftreden, maar paste deze bepaling niet op zichzelf toe. Dezelfde leden bleven gestadig zitten. Dusseau had in den beginne gepoogd daarin verandering te brengen, maar er zich later bij neergelegd.

Een bewijs van warme belangstelling in den bloei der gemeente was het geschenk, dat de Heer en Mevr. G. J. v. Pelt—Heule den 21^{en} April 1850 bij gelegenheid van hun zilveren huwelijksfeest aan de gemeente gaven, nl. »een sierlijk bewerkte zilveren avondmaalsbeker”. Deze wordt nog steeds gebruikt.

Onverwachts sterft, den 29^{en} Sept. 1853, Dusseau, na een zeer kortstondige ziekte. Weer is de gemeente herderloos. Diep is men onder den indruk van dezen slag en zeer groot is de belangstelling, wanneer J. H. Brandes, uit Rotterdam, dien de kerkeraad tot consulent had benoemd, de lijkrede op Dusseau houdt. Wat nu te doen? Daar de weduwe het genot heeft van het *annus gratiae*, besluit men tot tijdelijk hulpprediker te benoemen: JOHANN WILHELMUS THEODOOR WEDDIK ¹⁾, proponent te Amsterdam. Hij gaf gehoor aan deze beroeping en nam op zich 5 maanden lang, te beginnen met 1 Febr. 1854, tegen een salaris van *f* 70.— per maand, den dienst waar te nemen.

¹⁾ Johann Wilhelmus Theodoor Weddik, geb. den 25en Nov. 1830 te Purmerend werd 26 Sept. 1848 student en den 12en Oct. 1853 proponent. Eerst deed hij dienst in de Amsterd. gemeente, daarna nam hij 4 maanden den dienst waar in de vacature Schiedam, vanwaar hij vertrok den 21en Mei 1854. Hij werd beroepen te Harlingen den 26en Nov. 1854, en ingezegend te Amsterdam den 20en Dec.

Inmiddels vroeg men handopening voor het beroep en verzocht men aan het Amsterdamsche Consistorie een nominatie en wel van de heeren Coenraad Kerbert Jr., te Monnikendam, Petrus Adrianus Roll, te Edam, en Jacobus Adrianus Engel, te Culemborg. Het antwoord op dit verzoek kwam den 9^{en} April in. Het was eene verwijzing naar het besluit van het Liefdefonds van den 20^{en} Oct. 1847, dat »de gesubsidiëerde gemeenten verplicht zijn om het Liefdefonds niet te bemoeilijken door bij het aanvragen van nominaties om bepaalde personen te verzoeken.» Het scheen dus dat Schiedam's kerkeraad zijn zin niet zoude krijgen, maar zoo was het niet. Amsterdam wilde alleen even doen voelen, dat Schiedam van hem afhankelijk was, verder was het den kerkeraad ter wille en gaf den 16^{en} April de gevraagde nominatie. Den 18^{en} April wordt er groote kerkeraadvergadering gehouden en beroepen C. Kerbert Jr., pred. te Monnikendam. Deze bedankt den 4^{en} Mei; den 8^{en} Mei werd hij tot tweede predikant te Leiden beroepen. De kerkeraad, hierdoor teleurgesteld, en eenigszins ontstemd door het schrijven van Amsterdam van den 9^{en} April, schrijft den 14^{en} Mei aan de Synodale Commissie, dat hij vrij en onafhankelijk wil handelen in het doen van een beroep en beroept den 16^{en} Mei tot predikant den proponent Jan Albert Schuurman, uit Utrecht. Ook deze bedankt. Inmiddels heeft Weddik, die tegen den wil van een aanzienlijk deel der gemeente, dat gevraagd had hem te beroepen, door den autoritair kerkeraad was voorbijgegaan, de gemeente verlaten, om in de Amsterdamsche gemeente werkzaam te zijn. Zijn plaats wordt niet vervuld, daar de consulent nu ook de catechisatie waarneemt. Weldra wordt echter weer een nominatie opgemaakt, eerst een vijftal, daarna een drietal en ten slotte wordt, den 18^{en} Aug., tot leeraar der gemeente beroepen JAN DANIEL SIEGMUND JR. ¹⁾. Hij neemt het beroep aan

1854. Te Harlingen deed hij den 24^{en} Jan. 1855 intrede met 1 Cor. 4: 1, 2. Naar Zutphen beroepen, nam hij afscheid den 4^{en} April 1858; en deed intrede in zijn nieuwe gemeente den 11^{en} April 1858. Van hier trok hij den 22^{en} Mei 1861 naar Utrecht, waar hij den 26^{en} Juni 1861 zijn ambt aanvaardde. Hij werd emeritus den 1^{en} Mei 1885 en woont tegenwoordig te Wiesbaden.

¹⁾ Jan Daniël Siegmund, geb. 12 Juli 1822 te Amsterdam, wordt den 6^{en} Sept. 1839 student en in Oct. 1844 proponent. Eerst is hij bijna twee jaar hulpprediker te Delft en daarna te Deventer; den 9^{en} Jan. 1848 wordt hij beroepen te Harlin-

en doet, den 12^{en} Nov., intrede met Joh. 8 : 29a : »die mij gezonden heeft, is met mij», na des morgens door den consulent tot de gemeente te zijn ingeleid met »eene indrukwekkende rede naar aanleiding der woorden bij 1 Cor. 16 : 10 : »hij verricht ook het werk des Heeren»”.

In het algemeen is de gemeente met de keuze van dezen leeraar wel ingenomen. Zijn eerste optreden heeft toch diepen indruk op haar gemaakt, en vooral is zij dankbaar dat zij nu, na meer dan een jaar vacant te zijn geweest, weder een eigen leeraar heeft. Slechts eenmaal vervult Siegmund echter den dienst. Een hevige ziekte grijpt hem aan en reeds den 28^{en} November ontslaapt hij.

Dit was voor de gemeente een vreeselijke slag. Om de gemeente nu niet zoo lang vacant te laten, besluit de kerkeraad, zoo spoedig mogelijk, tot het beroepen van een nieuwen predikant over te gaan. Ds. A. H. Broens uit Delft wordt verzocht in de vacature de catechisaties waar te nemen en ds. J. H. Brandes wordt opnieuw tot consulent benoemd.

Reeds begin Febr. 1855 is een drietal opgemaakt, bestaande uit Herman Antoni Benit, pred. te Kampen; Reinhard Reudler te Wildervank en Jacobus Adrianus Engel te Culenborg; en den 27^{en} daaraanvolgend wordt de eerstgenoemde beroepen. Nadat eenige financiële schikkingen, gedeeltelijk noodig, doordat Mevr. Siegmund gedurende het annus gratiae het Rijkstractement genoot, te zijnen behoeve waren gemaakt, neemt hij den 10^{en} Maart het beroep aan.

Zoo krijgt de gemeente den 13^{en} Mei 1855 weer een eigen leeraar. Hij wordt aan de gemeente voorgesteld door ds. A. H. Broens, van Delft, met Joh. 21 : 15—19 en des avonds doet HERMAN ANTONI BENIT ¹⁾ intrede met Rom. 1 : 11a : »Want

gen. Den 15^{en} Maart ingezegend te Amsterdam, doet hij den 2^{en} April intrede in Harlingen met Joh. 1 : 43a. Vandaar neemt hij afscheid den 29^{en} Oct. 1854, om intrede in Schiedam te doen den 12^{en} Nov. 1854. Hij sterft den 28^{en} Nov. 1854 »aan een opkomende zinkingsziekte,» 32 jaar oud.

¹⁾ Herman Antoni Benit, geb. 23 Juni 1823 te Purmerend, werd ingeschreven als student aan het Ev. Luth. Seminarie den 15^{en} Sept. 1845. In Oct. 1847 werd hij proponent. Den 21^{en} Maart 1848 te Wildervank beroepen, werd hij ingezegend te Purmerend den 7^{en} Mei en deed hij intrede te Wildervank den 28^{en} Mei met Joh. 4 : 34; naar Kampen beroepen, nam hij afscheid van Stadskanaal den 13^{en} Juli

ik verlang u te zien." Zijn optreden trekt een stroom belangstellenden naar de kerk. Bijna al, wat in Schiedam naam had, komt Zondag aan Zondag om hem te hooren. Er zijn in de kerk geen plaatsen genoeg; stoelen moeten worden aangeschaft om aan de aanvragen naar plaatsen te kunnen voldoen. Groote collecten komen binnen; het schijnt een gulden tijd. Zelfs de winteravondbeurten zijn gezocht!

Een schitterend feest wordt den 10^{en} Mei 1857 gevierd. Het honderdjarig bestaan der gemeente wordt herdacht. De gemeente, die een eeuw geleden nauwelijks in eere was, daar zij grootendeels bestond uit »brandersknegs en dienstboode" is nu »de" gemeente van Schiedam. Er schijnt reden genoeg om zich te verheugen, dat de vaderen hier een Luthersche Gemeente hebben gesticht, al is haar Lutherdom nu niet juist datgene, wat haar karakteriseert. Het is een dag van glorie voor de kerk en voor Benit, die over 1 Kor. 8 : 29, 30 preekt. Lang duurt deze glorie evenwel niet meer.

Den 1^{en} Juni preekt Benit nog. Maar na de godsdienstoefening verwijt hem »de" ouderling dier dagen, dat hij een schandelijk boek heeft geschreven en dat er feiten door hem zijn begaan, strijdig met het leeraarsambt. Hij raadt hem aan oogenblikkelijk ontslag te nemen.

Wat is er dan gebeurd? Men heeft in deze dagen in Schiedam leeren kennen het boek »De wereld zooals zij is" door Hieronymus de Vitter, Amsterdam, Gebr. Binger. In dit boek, dat Benit, volgens zijn eigen beweren, reeds in Kampen geschreven had, en dat beelden uit het leven bevat, hadden vele Schiedammers hun eigen beeld geteekend gezien. Bovenal de toonegevers in den kerkeraad en hunne vrouwen vonden zich hierin diep gekrenkt. Zij treden dan ook op om den man, dien zij tot nu toe op de handen hebben gedragen en verasgood, dien zij als intiem huisvriend een paar jaar hebben geëerd, al had de

1851, en van Wildervank den 20en Juli 1851 en deed intrede te Kampen den 27en Juli 1851. Van hier vertrok hij den 6en Mei 1855, om te Schiedam op 13 Mei 1855 intrede te doen. Den 3en Juni 1857 verzocht hij den kerkeraad om ontslag uit zijn ambt, en de Synode van 1858 zette hem af als predikant v. h. kerkgenootschap. Hij overleed in Amsterdam 30 April 1864.

Cf. H. A. Benit: Is de Evang. Luth. Synode eene inquisitie? Amsterdam 1860.

eigenlijke gemeente niet zoo veel met hem op, onmogelijk te maken. Een hunner raadt hem aan ontslag te nemen en, zoo verklaart Benit: »ik heb den raad der misleiding opgevolgd en in menschen, met wie ik in de innigste vriendschap en de beste eendragt leefde, geen geheime vijanden kunnen zien.» 's Maandags dringen een paar kerkeraadsliden er bij hem op aan om den kerkeraad eene minnelijke schikking voor te slaan. Dit doet hij; maar hieruit besluit de kerkeraad dat Benit schuld bekent. Zelf betuigt hij niet anders te hebben bedoeld, dan dat hij »openlijk wilde belijden daarover leed te gevoelen, dat het boek des aanstoots door hem geschreven was, dewijl zich zoovelen daardoor beleedigd achtten.» Den 3^{en} Juni komt de kerkeraad — niet de groote kerkeraad — zonder predikant bijeen en besluit Benit's aanvraag om ontslag aan te nemen en in geen minnelijke schikking te treden, iets, wat hij, volgens het Reglement, niet had mogen doen ¹⁾.

Aan de Synodale Commissie gaf hij den 4^{en} Juni 1857 daarvan kennis. Deze wilde meer van de zaak weten en stelde zich, volgens opdracht van de Synode, van alles op de hoogte; daarna riep zij den heer Benit op, die — ten tweeden male »geciteerd'' — in April 1858 voor haar verscheen. De resultaten van haar onderzoek legde zij aan de Synode voor en deze sprak bij breed gemotiveerde beslissing op grond van eenige Artikelen van het »Reglement op de uitoefening van kerkelijk opzicht en tucht'' uit, dat H. A. Benit niet langer predikant was bij het Evang. Luth. Kerkgenootschap ²⁾.

Benit is over deze uitspraak verontwaardigd, te meer, daar hem niet werd toegestaan een afschrift te ontvangen van de verklaringen, die tegen hem in Schiedam waren afgelegd. Die verontwaardiging was gerechtvaardigd. Wanneer een in eenige

¹⁾ De Syn. Comm. vraagt den 11en Juli 1857 aan den kerkeraad te Schiedam »of het besluit genomen is door den Grooten Kerkeraad, en — indien niet — of dan de Gr. Kerkeraad voornemens is bovenvermelde handelingen en stukken te homologeeren.» Is tot de vergadering van dien Gr. Kerkeraad opgeroepen Benit, die nog niet *wettig* ontslagen was? Uit de notulen blijkt niets. Zij zwijgen geheel. Was er ook iets te verbergen?

²⁾ Cf. Overzicht wegens de handelingen der Evang. Luth. Synode 1849—1858. Amsterdam 1859; blz. 273/4, 296.

stad hoog geëerd man plotseling wordt afgeworpen van zijn voetstuk, dan maakt de laster zich altoos van zoo iemand meester.

Het is dan ook in 't geheel niet zoo bevreemdend, dat men Benit na zijn ontslag heeft belasterd en hem, volgens zijn eigen zeggen, beschuldigt, dat hij: »gestolen had, valsche wissels had gemaakt en de huizen der weduwen en weezen had opgegeten; dat hij gehoereerd had en verboden omgang had in Schiedam en Rotterdam,» of — gelijk hij elders ¹⁾ zegt, — »hem beschuldigt van loterijspel, financiëele verwickelingen en onzedelijkheid.» Maar het is wel bevreemdend, dat de kerkelijke rechtspraak in dezen zoo eenzijdig is geweest, en het is zeker te betreuren, dat zij niet heeft willen breken met het noodlottig beginsel der geheimzinnigheid en Benit niet heeft gehoord met getuigen.

Wanneer de lasterpraatjes, die over hem gingen, gegrond waren geweest, dan zoude de burgerlijke rechter zich met zijn zaak hebben moeten inlaten en zoude Benit nooit hebben kunnen schrijven zijn brochure: »Is de (Evang. Luth.) Synode eene inquisitie?» en zijne zeer duidelijke circulaire.

Het heengaan van Benit was voor velen in de stad zeer onaangenaam, de gemeente zelve echter keerde daarna terug tot haren vroegeren, eenvoudigen, en voor het gemeentelieven gelukkigen toestand. Haar kerk was niet meer de gezochte kerk.

Een gunstige verandering had er in dezen tijd met hare geldmiddelen plaats gehad. Den 13^{en} September 1804 was, uit Demmin in Pruisisch Pommeren, tot de gemeente overgekomen: Johann Friedrich Schweiker. Hij was een trouw gemeentelid en, van 1806 tot 1857 met tusschenpoozen, een ijverig en belangstellend kerkeraadslid geweest. Jaren lang had hij als organist de gemeente gediend, omdat hij hart voor haar had. Dit bleek bovenal zeer duidelijk na zijn overlijden op 7 Mei 1857. Toen toch vermaakte hij aan de kerk 14 certificaten *f* 1000.— N.W.S. à 2½ %₀, om van de inkomsten hieruit het predikants-tractement te verhoogen tot minstens *f* 1600.— p.j. en 7 certificaten *f* 1000.— N.W.S. à 2½ %₀ aan het Weezenfonds, terwijl van twee dezer stukken de rente moest komen ten bate der

¹⁾ In een circulaire van 26 Juli 1860, gezonden aan de Gr. Kerkeraden der Ev. Luth. Gemeenten.

armen. Door deze erfating was de kerkekas eensklaps in goeden doen gekomen. Was er in 1834 *f* 300.— N.W.S. $2\frac{1}{2}$ % aangekocht en in 1835 nog *f* 100.— 5 %; waren de *f* 6600.— uitgestelde schuld in 1842 omgezet in *f* 400.— N.W.S. $2\frac{1}{2}$ %, het geheele bezit aan kapitaal bedroeg, in 1845, niet meer dan *f* 4000.— $2\frac{1}{2}$ % Inschr. Grootboek en *f* 200.— 4 % N.W.S. De vooruitgang was zeer langzaam, zoodat men, in 1854, behalve de *f* 4000.— Inschrijving Grootboek, nog slechts *f* 700.— 3 % N.W.S. bezat. Er was tot nu toe van een vermeerdering van het Predikantstractement dan ook geen sprake geweest; door de erfenis— Schweiker kon dit echter gemakkelijk worden gebracht op *f* 1600.—.

Op dit tractement besloot de kerkeraad zoo spoedig mogelijk een predikant te beroepen. Nadat den 22^{en} Juli door hem een zestal was opgemaakt, beriep hij, den 4^{en} Sept. 1857, met algemeene stemmen: WILHELM DIEDRICH STATIUS MULLER ¹⁾).

Op den morgen van den 1^{en} Nov. werd hij aan de gemeente voorgesteld met 2 Cor. 4 : 6 en des avonds deed hij intrede met Deuteron. 30 : 11—15. Onder hem neemt de gemeente sterk toe. Voor het eerst stijgt het getal doopelingen tot 41 ²⁾). Er is een aanhoudende wasdom in zielen- en ledental; in 1860 bedragen deze getallen respectievelijk 376 en 178 en in 1876: 659 en 300. Waarlijk geen klein verschil met vroegere dagen! Toch kan men niet zeggen, dat er innerlijk meer leven in de gemeente kwam. Er is een achteruitgang aan collecten en aan plaatsgelden, die op achteruitgang van het kerkbezoek wijst en op

¹⁾ Wilhelm Diedrich Statius Muller, geb. 4 Aug. 1810 te Amsterdam, werd den 29en Sept. 1828 student en den 1en Oct. 1833 proponent. Den 27en Oct. 1841 beroepen te Brielle en Hellevoetsluis, werd hij 8 Dec. 1841 te Amsterdam ingezegend en deed intrede einde Dec. 1841. Den 13en Oct. 1844 vertrok hij naar Bodegraven, waar hij den 20en Oct. 1844 intrede deed; van hier nam hij afscheid den 11en April 1847 om in Zutphen den 18en April 1847 zijn ambt te aanvaarden. Den 26en Oct. 1857 trok hij naar Schiedam, waar hij 1 Nov. 1857 zijn ambtswerkzaamheid begon. Den 19en Sept. 1875 hield ds. Eilers Koch in zijn plaats in Schiedam een afscheidsrede. Hij werd emeritus den 1en Oct. 1875 en overleed te Baarn den 10en Mei 1879.

²⁾ Doopelingen: 1854 — 23; 1855 — 23; 1856 — 5; 1857 — 14; 1858 — 26; 1859 — 21; 1860 — 22; 1861 — 34; 1862 — 25; 1863 — 28; 1864 — 37; 1865 — 23; 1866 — 36; 1867 — 24; 1868 — 41; 1869 — 25; 1870 — 33; 1871 — 23; 1872 — 22; 1873 — 23; 1874 — 21; 1875 — 24.

verslapping van het kerkelijk leven. De gemeente bloeide alleen uiterlijk.

Reeds bij de komst van den predikant was de behoefte aan een ambtswoning gevoeld, daar er in de stad bijna geen huizen te huur waren. Daarom biedt een van de kerkeraadsliden in Mei 1858 den kerkeraad, ondershands, een huis te koop aan. De kerkeraad wordt het over den prijs van *f* 7000.— met hem eens en besluit dit huis te koopen en het aan den predikant te verhuren voor *f* 250.—. Nauwelijks is dit huis gekocht of de kerkekas komt onder voortdurenden druk. De certificaten van de erfenis Schweiker mocht men niet besteden voor den aankoop van dit huis, want noch Gedeputeerde Staten noch de Synodale Commissie stonden het toe. Daarom werden de bezittingen van het Weezenfonds gebruikt om dit huis te betalen en werd een hypotheek ten laste van de kerk, groot *f* 6500.— à 4 %, op de pastorie geplaatst. Kort nadat de voorzitter de »vergadering, waarin dit besloten was, met genoegen gesloten had,» komt als geschenk voor de gemeente in: een étui bevattende een zilveren kelk, beker en schaal voor de Avondmaalsviering aan huis, van den Heer en Mevr. J. F. Legner—Ris. Dit geschenk, evenals een gift van *f* 500.—, kort geleden ook van voornoemd echtpaar ontvangen, wordt onder hartelijken dank aan de edele gevers aanvaard.

Trachtte men, in 1858, door het aankooopen der pastorie, die in de Boterstraat, op niet bepaald gunstigen stand, was gelegen het tractement van den predikant te verbeteren, in 1862 sloeg men een anderen weg in. De gemeente vermeerderde het tractement met *f* 100.—, en ook het Rijk gaf een alterum tantum van *f* 100.— onder voorwaarde dat het tractement niet minder dan *f* 1800.— zoude bedragen.

Natuurlijk was Muller met deze verbeteringen zeer ingenomen, maar het bleek weldra, dat de kerkekas aan zijn verplichtingen niet geheel kon voldoen. Kleinere gunstige beschikkingen moesten worden ingetrokken, doordat de inkomsten minder werden, de uitgaven voor de Gasthuiskerk stegen en het onderhoud van de pastorie elk jaar het zijne vroeg. In 1869 was er een aanzienlijk tekort van bijna *f* 500.— »een gevolg van reparatiën aan kerke-eigendommen.» Dit alles was pijnlijk voor den ker-

keraad, die geen weg tot afdoende verbetering kon vinden.

In het kerkgenootschappelijk leven kwam de kerkeraad intuschen al beter thuis. Bij besluit van de Synode van 3 Juni 1858, was, door invloed en op voorstel van de Verbroederingscommissie, Art. 46 van het Regl. op het Plaatsel. Kerkbestuur enz. gewijzigd, en het besluit der Synode van 3 Juni 1823 ingetrokken, dat verbood, dat »geen Luthersch geestelijke buiten het ressort der Synode, van buiten of binnen 's lands, in eenige tot het genoemde ressort behoorende gemeente zal vermogen te prediken of eenige andere ambtsverrigting waar te nemen, zonder schriftelijke toestemming der Synodale Commissie" ¹⁾. Nu ging de kerkeraad, om blijk te geven van zijn »ingenomenheid met de stappen, welke in den laatsten tijd tot hereeniging der beide Luth. Kerkgenootschappen (waren) gedaan," er toe over ds. G. W. Stemler, Herst. Ev. Luth. pred. te Amsterdam uit te noodigen eene godsdienstoefening te leiden.

En, toen prof. A. D. Loman in 1861 zijn Gidsartikel publiceerde: »het Geloof der Gemeente en de bedenkingen der Wetenschap," richtte hij een adres aan de Synode »teneinde te waken dat de dierbaarste belangen der godsdienst niet worden ondermijnd."

Ook besloot hij — 14 Juli 1865 — eene zooveel mogelijk volledige »geschiedenis der Evang. Luth. gem. te Schiedam"

¹⁾ Dit gewijzigde Art. 46 (tegenwoordig Art. 45, maar zonder de *derde*, later bijgevoegde, alinea) luidde aldus:

»De leeraren mogen, *met voorkennis van ouderlingen*, elken onder het Synodaal bestuur behoorenden predikant of proponent, en, *met toestemming huns Kerkerads*, ieder geordend leeraar of proponent uit het hersteld Evangeliesch-Luthersch, of ander hier te lande erkend Protestantsch Kerkgenootschap, ter vervulling hunner predikbeurten doen optreden, of eenige andere ambtsverrigting in hunne gemeente doen waarnemen.

Ten aanzien van *buitenlandsche* leeraren of proponenten wordt daarenboven de *schriftelijke toestemming der Synodale Commissie* daartoe vereischt."

De Synode voegde bij de mededeeling van dit haar besluit tevens de »wensch en opwekking, dat het gewijzigde artikel geen doode letter blijve, maar als eerste stap tot verbroedering in de toekomst door anderen worde gevolgd." Dit Art. bleef sedert bestaan. De uitvoerende leden van de Synodale Commissie, die in 1905/6 vigeerde, waren de eersten, die zich weer op het standpunt van 3 Juni 1823 stelden, wat door de Syn. Comm. en de Synode van 1906 werd gewraakt door het aannemen van een kleine wetswijziging, die iets dergelijks in de toekomst voorloopig onmogelijk schijnt te maken. Zie Syn. Versl. 1905/6 blz. 87.

op te stellen, welk besluit echter altoos onuitgevoerd bleef.

Ds. Statius Muller werd intusschen ouder en zwakker. Op den 31^{en} December 1874 overkwam hem in de kerk een ernstig ongeval en, al kwam hij weer bij, lang kon hij toch de gemeente niet meer dienen. Na veel geharrewar, daar de kerkeraad zijn ouden leeraar weinig ter wille was of kon zijn, houdt ds. Eilers Koch van Rotterdam, den 19^{en} Sept. 1875, een afscheidsrede voor hem over 1 Joh. 2 : 28 en zoo vertrekt Statius Muller den 20^{en} Sept. naar Soest, waar hij nog een viertal jaren als emeritus-predikant heeft geleefd.

Reeds den 16^{en} Dec. daaraanvolgende heeft de kerkeraad een beroep uitgebracht op J. A. Helwig, Herst. Ev. Luth. pred. te Enkhuizen, maar deze bedankt. Daarop wordt den 16^{en} Febr. 1876 beroepen CORNELIS ADRIANUS DE MEIJERE ¹⁾, pred. te Edam, welke predikant het beroep aanneemt. Den 21^{en} Mei deed hij intrede, met een leerrede over Hand. 16 : 10⁴, na des morgens tot de gemeente te zijn ingeleid door zijn vader, ds. J. L. F. de Meijere van Bodegraven. Een van zijn eerste daden in den kerkeraad was het indienen van een voorstel om over te gaan tot het oprichten van »een fonds tot stichting eener eigen kerk." De kerkeraad ontving dit voorstel met waardeering en besloot den 26^{en} Juni 1877 het aan te nemen. De gemeente wordt opgewekt gaven voor dit doel af te zonderen en draagt voor den eersten keer bij de niet onaanzienlijke som van f 938,65. Dit was een gelukkig begin. Zoo werd de weg geopend voor de gemeente om zich eenmaal te kunnen ontwikkelen.

Gedurende zijn ambtsbediening werd er goede orde gesteld op tal van aangelegenheden. Met den secretaris, J. Lechner, werd in 1889 het Archief in orde gebracht; op de uitkeering van de gelden van het Weezenfonds werd nauwkeuriger toegezien en de bepalingen van het Plaatselijk Reglement werden krachtiger dan ooit te voren gehandhaafd.

¹⁾ Cornelis Adrianus de Meijere, geb. 9 Juli 1839 te Pekel-A wordt als student ingeschreven den 3^{en} Oct. 1859, en prop. Oct. 1865; als pred. te Kuilenburg doet hij den 27^{en} Januari 1867 intrede, vandaar vertrekt hij naar Edam in 1869; den 21^{en} Mei 1876 doet hij intrede in Schiedam, vanwaar hij afscheid neemt den 27^{en} April 1890. In 's-Gravenhage aanvaardt hij den 4^{en} Mei 1890 zijn ambt en vierde den 27^{en} Jan. 1907 zijn 40-jarig ambtsjubilé.

Luisterrijk werd, den 8^{en} Mei 1882, het 125-jarig bestaan der gemeente en, den 11^{en} Nov. 1883, de 400e verjaardag van Luther's geboorte herdacht; den 1^{en} Kerstdag 1884 werd het nieuwe Synodale gezangboek in gebruik genomen en ongeveer gelijktijdig de betrekking van voorlezer, die vacant geworden was, afgeschaft.

Met blijdschap was intusschen in Maart 1883 kennis genomen van het besluit van den Gr. Kerkeraad der Amsterdamsche gemeente, om »aan die Evang. Luth. Gemeenten, welke van het Amsterdamsche Liefdefonds geldelijke bijdragen tot het predikants-tractement genieten, de bevoegdheid te verleenen, om bij predikants-vacaturen zonder aanvraag aan den Evang. Luth. Kerkeraad te Amsterdam *selve* de dan noodige nominatiën vast te stellen." De ouderen herinnerden zich maar al te wel, hoe bezwaarlijk deze verplichting voor de gemeenten was en zij waardeerden dit besluit meer dan de jongeren, die niet begrepen hoe het »liefdefonds" zoolang macht en invloed had willen uitoefenen over de door hem gesteunde gemeenten. Allen waren echter ingenomen met dit besluit.

In de aangelegenheden, die het kerkgenootschap raakten, had de kerkeraad eigen inzichten, die niet die der Synode zouden blijken te zijn. In 1878, toen er plannen tot »reorganisatie van de Synodale vertegenwoordiging" hangende waren, sprak de Schiedamsche kerkeraad uit, dat de tegenwoordige toestand wel historisch geworden, maar zedelijk niet te verdedigen was. Ook beweerde hij, dat »het eene onwaarheid is, dat de afgevaardigden ter Synode — hoeveel ook in getal — kunnen worden genoemd de volledige vertegenwoordigers der gemeenten. Zij hebben dit mandaat niet. Eerst moet het besluit genomen worden, dat de kerkeraadsliden gekozen worden door de stemgerechtigde leden der gemeente en niet langer moest de kerkeraad den kerkeraad kiezen. Hierdoor zou de onmondigheid der leden in de Ev. Luth. kerk ophouden te bestaan." De Synode hoorde deze beschouwing van den Schiedamschen kerkeraad aan en ook diens voorstel om het land te verdeelen in 22 kiesdistricten, en wel 15 enkelvoudige en 7 samengestelde, gelijk vele anderen. Zij pasten niet in het kader harer beschouwingen.

In 1883 sprak de kerkeraad uit, dat hij dankbaar zoude zijn

als het vigeerend stelsel van Synodale vertegenwoordiging werd opgeheven, daar hij met de Synod. Commissie medeging, die »de verdeeling in ringen uitteraard willekeurig achtte» en »de verkiezing der Synodale leden door concurreerende stemming der groote kerkeraden» een bezwaar noemde, doch ook deze beschouwing was niet die der Synode.

In de jaren van de Meijere's ambtsbediening bleef het getal doopelingen ¹⁾ bijna geregeld boven de dertig en wies het leden- en zielental gestadig; ook werd het bezit der kerk nominaal met *f* 200.— ² $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{10}$ Inschr. Grootboek vermeerderd. Maar, in het begin van 1890, ontving ds. de Meijere een beroep naar 's-Gravenhage. Hij nam het aan en preekte den 27^{en} April 1890 afscheid van de gemeente. Zijn heengaan was voor velen in de gemeente, die hartelijk aan hun leeraar gehecht waren, eene teleurstelling.

In de vacature, die nu volgde, waarin ds. Chr. Plaat te Rotterdam consulent was, terwijl ds. C. W. Pohlman uit Delft de catechisaties waarnam, nam de kerkeraad een zeer gewichtig besluit.

Om den financiëlen grondslag der kerk zuiver te maken werd besloten de aan onderhoud veel kostende en niet-gunstig gelegen pastorie met belendende huisjes te verkoopen, al zoude het ook met schade gepaard gaan. De Synodale Commissie achtte dezen verkoop goed. Voor een som van *f* 5075.— werd alles van de hand gedaan.

Inmiddels werd, eerst den 24^{en} Juni, en daarna, den 25^{en} Nov. 1890 tot predikant beroepen dr. JOHANNES WILHELM PONT ²⁾ te Tiel, die het beroep aannam en den 8^{en} Febr. 1891 met eene prediking over 1 Cor. 15 : 14^a intrede deed, na des morgens te zijn voorgesteld door ds. P. Grootte met 2 Cor. 5 : 20.

¹⁾ Doopelingen: 1876 — 34; 1877 — 20; 1878 — 34; 1879 — 33; 1880 — 32; 1881 — 30; 1882 — 37; 1883 — 37; 1884 — 29; 1885 — 33; 1886 — 40; 1887 — 35; 1888 — 38; 1889 — 36; 1890 — 31.

²⁾ Johannes Wilhelm Pont, geb. 31 Maart 1863 te Amsterdam, wordt student aan de Kweekschool der Herst. Ev. Luth. kerk in Oct. 1881, dr. theol. den 5en April 1887 en proponent b/h. Herst. Ev. Luth. Kerkgenootschap den 27en April. Als pred. doet hij 17 Juli 1887 intrede te Enkhuizen. Na colloquium doctum beroepbaar verklaard in de Evang. Luth. Kerk in Januari 1889 wordt hij den 24en Nov. 1889 pred. te Tiel, vanwaar hij den 1en Febr. 1891 vertrekt om den 8en

Een jaar later, den 3^{en} Febr. 1892, besloot de kerkeraad tot aankoop van een pand, hoek Lange Nieuwstraat en Oranjestraat, teneinde dit pand tot een eigen kerkgebouw te laten verbouwen. Dit geschiedde, en op den 30^{en} Oct. werd de nieuwe eigen kerk in de voormiddaggodsdienstoefening ingewijd met eene leerrede over Num. 6 : 24—26 ¹⁾. De eerste prediking werd er 's avonds gehouden door ds. C. A. de Meijere.

In het volgende jaar, den 24^{en} Maart 1893, kwam een nieuwe gezangbundel in gebruik. Een milde gever bood den kerkeraad 100 exemplaren van den »Lutherschen liederenbundel voor de vergaderingen van het Nederl. Luth. Genootschap» aan en dankbaar werd dit aanbod door hem aanvaard. Kort te voren had hij met blijdschap aangenomen het geschenk van een twaalfstal bijbels ten gebruike bij de godsdienstoefeningen, hem door een zeer belangstellend gemeentelid geschonken.

In hetzelfde jaar verschijnt het eerste nummer van de »Maandelijksche Mededeelingen», die tot eind 1900 door particulieren en later, van 1902 af, door den kerkeraad van wege de gemeente worden uitgegeven.

In Juli 1895 werd dr. Pont naar Utrecht beroepen; hij aanvaardt dit beroep en neemt den 22^{en} Sept. afscheid van de gemeente met eene leerrede over Matth. 6 : 10°.

In zijn plaats werd den 8^{en} Oct. beroepen CAREL FERDINAND WESTERMANN ²⁾, die den 15^{en} Dec. 1895 intrede deed met Efeze 2 : 8, na des morgens door zijn voorganger bij de gemeente te zijn ingeleid.

Febr. 1891 in Schiedam intrede te doen. Den 22en Sept. 1895 preekt hij afscheid. In Utrecht aanvaardt hij den 29en Sept. 1895 zijn ambt; den 8en Juni 1902 verlaat hij deze gemeente om in de H. Ev. Luth. gem. te Amsterdam den 22en Juni 1902 intrede te doen. Den 23en Febr. 1903 aanvaardde hij het Hoogleeraarsambt van wege het H. Ev. Luth. Kerkgenootschap bij de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam met een rede over: »de hooge beteekenis der bijbelsche theologie voor de praktijk der Evangeliebediening.»

¹⁾ Cf Een Vaste Burg is onze God. 1893 no. 4.

²⁾ Carel Ferdinand Westermann, geb. den 2en Aug. 1865, wordt student aan het Ev. Luth. Seminarie Oct. 1885, prop. den 8 Oct. 1890; pred. te Wildervank den 5en April 1891, neemt hij afscheid vandaar den 1en Dec. 1895. Hij doet intrede te Schiedam den 15en Dec. 1895 en neemt afscheid den 10en Juni 1900 om intrede te doen in de Herst. Ev. Luth. Gem. te Amsterdam den 24en Juni 1900.

In 1897 werd de zijvleugel van de kerk tot pastorie verbouwd en in 1899 werd een klein huisje tegenover de kerk als kosterswoning aangekocht.

In 1900 werd ds. Westermann naar de Herst. Ev. Luth. Gemeente Amsterdam beroepen. Den 10^{en} Juni nam hij afscheid van de gemeente en werd den 20^{en} Januari 1901 opgevolgd door den tegenwoordigen predikant: JAN JULIUS LODEWIJK DUIJVENDAK ¹⁾).

In de latere jaren nam het zielen- ²⁾ en ledental langzaam maar geregeld toe ³⁾ en dank zij den krachtigen steun van enkelen en veler hulp bezit de gemeente nu een met hypotheek bezwaarde, kerk, pastorie en kosterswoning en daarnaast een bezit aan kapitaal dat niet onbelangrijk grooter is dan de gezamenlijke jaarlijks verminderende schuldenlast ⁴⁾).

De gemeenteband is het, die de gemeente 150 jaar heeft samengehouden, moge hij steeds meer worden een band des geloofs en der liefde. Dan gaat de gemeente een blijde toekomst tegen, want de kracht van elke christelijke gemeente ligt in haar geestelijk bezit, in hare gebondenheid aan den levenden Heer.

¹⁾ Jan Julius Lodewijk Duyvendak, geb. te Amsterdam, wordt student aan de Kweekschool der Herst. Ev. Luth. kerk in Oct. 1881, prop. bij het Herst. Ev. Luth. Kerkgenootschap 5 Oct. 1886; pred. te Harlingen, 16 Jan. 1887; na colloquium doctum beroepbaar verklaard in de Evang. Luth. Kerk Januari 1889; preekt afscheid van Harlingen den 15en Sept. 1889; doet intrede in Weesp den 22en Sept. 1889 en neemt afscheid den 13en Jan. 1901. Intrede te Schiedam doet hij den 20en Jan. 1901 met een leerrede over 2 Cor. 6: 1, na des morgens te zijn voorgesteld door den consulent, ds. J. Bergman van Rotterdam.

²⁾ Doopelingen: 1891 — 41; 1892 — 33; 1893 — 38; 1894 — 39; 1895 — 23; 1896 — 37; 1897 — 36; 1898 — 44; 1899 — 32; 1900 — 35; 1901 — 34; 1902 — 34; 1903 — 40; 1904 — 29; 1905 — 31; 1906 — 27.

³⁾ Het aantal zielen bedroeg officieel in 1891: 960; in 1896: 1095; in 1901: 1279; in 1906: 1437.

⁴⁾ De geheele schuld bedraagt f 12850.—; het bezit aan kapitaal f 16300.—.

HOOFDSTUK V.

De bedehuizen der Gemeente.

Er zullen wel niet veel kleine gemeenten zijn, die in de eerste honderd vijftig jaar van haar bestaan achtereenvolgens in drie verschillende bedehuizen zijn samengekomen. Dit is met de Schiedamsche Luthersche gemeente het geval geweest. Drie kerken heeft zij de hare kunnen noemen, nl. de Oude kerk, »achter de Teerstooft», de Gasthuiskerk op de Hoogstraat, en de Nieuwe kerk op den hoek van Lange Nieuwstraat en Oranjestraat.

I. DE OUDE KERK.

Oorspronkelijk was dit een gewoon burgerhuis, dat door de Doopsgezinden tot kerk was verbouwd ¹⁾. In eene memorie, den 5^{en} Juni 1748, door protesteerende Doopsgezinde zusters bij de vroedschappen ingediend ²⁾ staat toch het volgende te lezen:

»Tegenwoordig is alsnog in wezen een kerke, staende op de Schie binnen deeze stad, en niemand anders als aen de Menno-niten Gemeente toebehoorende; blijkende bij de giftboeken ter Secretarye deezer stad berustende; dat, op den 8^{en} Mey 1610 Leendert Krijne timmerman ende Cornelis Ariensz timmerman hebben verkogt aan eenen Willem Gerritsz Lakenkoper twee huizen en erven, staende het eene op de Schie en het andere in den Diefhoek, agter tegen malkanderen aen strekkende: dat voorts, op den 19 Januari 1623 voor Schepenen dezer stad hebben gecompareert de voorm. Willem Gerritsz Lakenkoper ten eenre; ende Cornelis Cornelisz Bom en Lambregt Lambregtje Paaldink Leeraers en Ouderlingen ter andere zijde; en te

¹⁾ Cf. K. Vos »Schiedams Uiteinde», eene niet onverdienstelijke bijdrage tot de geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Schiedam, die in het Jaarboekje der Doopsgezinden zal verschijnen. Door welwillendheid van den redacteur, Prof. dr. S. Cramer, mocht ik er reeds kennis van nemen.

²⁾ Inventaris Archief der Amsterd. Doopsgez. Gemeente II, 323—326.

kennen gegeven, dat de vorengemelde twee huijzingen wel stonden op den naem van W. G. Lakenkoper, dog dat egter van den tijd der transporte af, de helft daer van was toebehorende geweest aan de Mennoniste Gemeente binnen deze stad, en dat alsdoen daarvan gedaen is deylinghe: hebbende de voorn. Lakenkoper aen hem gehouden het huis aen de Schie, en de Gemeente het huis in den Diefhoek: dat eindelijk de voorn. Willem G. Lakenkoper op den 16^{en} Febr. 1630, aen Lubbert Wolfertz en Cornelis Cornelisz. Bom, ten behoeven van de Mennonisten Gemeente binnen deeze stad, heeft verkocht het huis en erve op de Schie, uyt welke voorsz. twee aen de Mennonisten Gemeente getransporteerde huizen de tegenwoordige kerk is bestaende."

Deze kerk werd den 25^{en} Oct. 1756 door de stad gekocht voor *f* 1250.— en aan de Luth. gemeente ten gebruike afgestaan.

Dadelijk gingen gedeputeerde voorstanders er toe over om dit bedehuis in orde te laten brengen. De muur tegenover den predikstoel werd geheel vernieuwd; twee ijzeren ramen werden in dezen muur en in dien rechts van den predikstoel geplaatst. Verder werd het gebouwtje zooveel mogelijk opgeknapt. Drie koperen kronen verlichtten het geheel. Dan waren er 12 koperen blakers en 4 kandelaars op de banken, een kandelaar bij den voorzanger en een kandelaar, een lessenaar en een zandlooper op den preekstoel. Aan de beide pilaren eindelijk hingen twee koperen lampen met twee dito snuiters.

Ruim was dit kerkje niet; in het geheel stonden er 50 stoelen, terwijl er 8 banken waren voor mannen en bovendien twee Regentenbanken tegenover den preekstoel. Hier hadden de voorstanders en hunne vrouwen plaats. Ook was er een kleine galerij, waarop later, in 1798, het orgel werd geplaatst.

In het huis bij de kerk, door den voorzanger-koster bewoond, bevond zich de ijzeren kist, die door De Kerber ten behoeve van het archief was geschonken.

De stad had voor het onderhoud van de kerk en het huis er bij te zorgen en deed dit ook als het hoog noodig was, maar, wilde de kerkeraad eenige verandering aanbrengen, dan had hij zelf die te bekostigen. Zoo bouwde hij een portaal bij de kerk en plaatste, met toestemming van de stad, in 1759

den nieuwen preekstoel in de kerk; zoo werd ook in 1764 onder directie van den stadsarchitect, voor eigen kosten (ƒ 250.—), een consistoriekamer gebouwd.

Aan onderhoud werd echter niet veel besteed; daarom besloot de kerkeraad aan de stad te verzoeken het kerkgebouw aan de gemeente te willen verkoopen tegen den prijs, dien de stad ervoor had betaald. Hij diende een daartoe strekkend verzoek in den 3^{en} Nov. 1796, maar den 15^{en} Dec. daaraanvolgende werd het finaal van de hand gewezen.

In Maart 1798 was het kerkgebouw zeer bouwvallig. Er moest veel aan hersteld worden; daarom besloot de kerkeraad om de Municipaliteit te verzoeken, de noodige reparaties aan te brengen zonder bezwaar van de kerkekas. Of er gunstig antwoord ingekomen is, wordt niet gemeld, maar dit is zeker dat een deugdelijk, afdoend herstel niet heeft plaats gehad. Wel beveelt de Municipaliteit in April »op last van het Administratief Bestuur van het vorig gewest Holland: de wegschaffing van alle tekenen van destinatie in kerken en andere publique gebouwen», doch dit was overbodig. Reeds vroeger toch hadden de al te vurige Patriotische Lutheranen »een bord boven de Regentenbank, na de Publicatie van de Provisioneele Representanten van het volk van Holland in den jare 1795 weggenomen». En de eenvoudige kerk had verder geen enkel teeken van onderscheiding.

Toen de bouwvalligheid grooter werd, terwijl de kerkekas niet bloeide, en de noodige reparaties steeds toenamen, besloot de kerkeraad om te zien naar een ander bedehuis. Hij sloeg het oog op het kerkgebouw van het St. Jacobs-Gasthuis, dat 's morgens door de Waalsche gemeente werd gebruikt en 's middags, den tijd dat de Lutherschen hunne godsdienstoefeningen hielden, ledig stond. Een verzoek, dit bedehuis te mogen gebruiken, diende hij bij regenten in. Den 21^{en} April 1810 werd op deze aanvraag »van den predikant Jan Lucas Loggen namens den kerkeraad van de Luthersche gemeente binnen deze stad, bij de notulen van den 28^{en} der vorige maand breeder omschreven» finaal gedisponeerd en door Regenten van het St. Jacobs Gasthuis besloten het gedane verzoek in te willigen.

Zoo kon, den 13^{en} Mei 1810, plaats hebben de eerste godsdienstoefening in de

II. GASTHUISKERK.

Reeds in 1250 begon men met het bouwen van het gasthuis, waarvan de kapel later aan St. Jacob, den patroon der pelgrims, is gewijd. Deze stichting van gravin Aleida was bestemd om armen op te nemen en te verplegen en wellicht ook om doortrekkende pelgrims te huisvesten. Zij was in den beginne gevestigd in een houten huis, dat in 1299 van steen werd opgetrokken.

Zij deelde in de opbrengst van tollën en accijnzen en genoot van bijzondere stedelijke inkomsten. Zoo verleenden schepenen van Nieuwendam (de oude naam voor Schiedam) den 7^{en} Jan. 1286 haar het recht van het opperste kleed. In 1322 werd het gasthuis gevestigd in »Frederikshuize», vroeger door den grafelijken rentmeester van Zeeland bewoond. Het is onbekend hoe lang dit »stienhuijs staende tyegens over der Lombarder huijs» daarvoor gebruikt werd. Vermoedelijk werd het spoedig weer verlaten, toen het gasthuis kwam op de Gooystraat (tegenwoordig Hoogstraat).

Hier bleef het sedert gevestigd. In de 18^e eeuw, den bloeitijd van Schiedam, toen de Beurs werd gebouwd, werd het, evenals het Raadhuis herbouwd en verkreeg het zijn tegenwoordigen vorm.

De uiterlijk zoo smaakvolle kerk, die in het midden van het gebouw staat, was sedert Juli 1686 's morgens in gebruik bij de kleine Waalsche gemeente. In 1810 werd zij 's middags aan de Lutherschen afgestaan op eenige voorwaarden, waaronder de volgende de belangrijkste zijn:

2°. »dat door gem^e kerkenraad jaarlijks aan het St. Jacobs gasthuis zal moeten worden betaald een somma van zes en twintig guldens voor het vuur hetwelk aan ieder welke eene vaste plaats huurt van wegens het gasthuis zal worden bezorgd bij het houden der godsdienstoeffeningen van den 1^{en} October tot den 31^{en} Maart».

3°. »Dat insgelijks door den kerkenraad aan den binnen-Regent van het gasthuis jaarlijks zal worden betaald vijftien guldens en twaalf stuivers voor het schoonhouden der kerk.»

5°. »Dat de godsdienstige samenkomsten in de voorsz. kerk

zullen kunnen worden gehouden op iedere Zondag des namiddags, en voorts vier malen des jaars ten tijde van de bediening des Avondmaals, ook des Zondagsavonds mits er alsdan geene godsdienstoeffening bij de Walsche gemeente gehouden word, alsmede vier malen op een der avonden in de week welke de gem bediening voorafgaat, dog dat buiten de gemelde bepaalde geen andere godsdienstige samenkomsten in de voorz: kerk gehouden, of van de daartoe behoorende Consistoriekamer gebruik gemaakt zal mogen worden, dan met consent van kerkmeesteren, zullende het nochtans aan de Walsche Gereformeerde en Luthersche gemeenten blijven vrij en onverlet, om ten aanzien van het verschikken der tijden van derzelve te houdene godsdienstige vergaderingen zich onderling te arrangeren."

Het is geen wonder, dat bij deze gunstige bepalingen het besluit van Regenten met dankbaarheid werd begroet, want, al moest ook voor het gebruik van het orgel jaarlijks nog een *f* 15—15 worden uitgetrokken, toch bedroeg het geheel der uitgaven veel minder dan in de oude kerk.

Bij Koninklijk besluit van den 31^{en} Oct. 1827 werd de Waalsch-Gereformeerde kerk opgeheven en trad de Hervormde kerk in hare rechten.

In den beginne werd deze verandering nauwelijks bemerkt, maar in den loop der jaren gaf dit samenwonen met de Hervormden telkens tot botsing aanleiding. De Lutherschen waren, na 1827, begonnen met 's morgens in plaats van 's middags godsdienstoefening te houden, behalve op die Zondagen, dat er in de Groote kerk Avondmaal was, en in de lijdensweken kwamen zij op Woensdagavond samen. In 1837 moesten deze beurten op Donderdagavond worden gezet, omdat de Hervormden den Woensdag wilden hebben. Eenige jaren later besloten de Lutherschen, omdat de Donderdag ongeschikt bleek, Zondagsavonds in de lijdensweken bijeen te komen. In 1849 deelen de Hervormden mede, dat zij van den 1^{en} Oct. tot den 31^{en} Maart Zondagsavonds godsdienstoefening zullen houden, en de Lutherschen moeten weg. In 1850 worden onverwacht de kolen voor de kerkstoven door Regenten geweigerd. Toen wordt voor het eerst in den kerkeraad het voorstel gedaan om een fonds te stichten

voor den bouw van een eigen kerk," maar dit voorstel wordt ingetrokken, als de Regenten op zich nemen om tegen f 30.— p. j. voor vuur en licht bij alle kerkelijke bijeenkomsten en catechisatiën te zorgen.

In 1862 hebben Regenten opnieuw bezwaar tegen den vastgestelden prijs, die nu tot f 84.— wordt verhoogd, alleen voor vuur en licht, en in 1863 komt een zeer ernstig schrijven van hen bij den kerkeraad in. »Het Gasthuis" — zoo deelen zij mede — »is door veranderde omstandigheden in ongunstige conditie gekomen en kan de kosten tot het behoorlijk in- en uitwendig onderhouden van de kerk niet dragen. De Lutherschen moeten, evenals de Hervormden, die kosten voor hunne rekening nemen, begroot op f 200 per jaar, dus ieder f 100." Natuurlijk wordt besloten f 100 per jaar meer te betalen, al liet de kerkekas het nauwelijks toe. De som, die betaald moest worden, was nog niet hoog, maar voor de gemeente waren er aan het gebruik van de kerk allerlei bezwaren verbonden. In 1871 is er moeite met het godsdienstonderwijs. De gelegenheid om het te geven is beperkt, want onder schooltijd kan geen catechisatie worden gehouden en 's avonds, na 7 uur, werd de consistoriekamer door de Hervormde predikanten gebruikt. Er wordt geklaagd, maar verbetering was er zoo goed als niet aan te brengen; één avond was voor de Lutherschen beschikbaar! Wanneer Oudejaarsavond op Donderdag viel, hing het telkens af van de welwillendheid der Hervormden, die zeer duidelijk uitspraken, dat zij op dien avond recht hadden, of er godsdienst-oefening gehouden kon worden. Zoo was het ook in 1876. Geen wonder, dat ds. C. A. de Meijere, die in dat jaar zijn ambtsbediening begon, dadelijk besloot hierin op den duur verandering te brengen en een voorstel tot oprichting van een »fonds tot stichting van een eigen kerk," op den 9^{en} Februari 1877, bij den kerkeraad indiende. Dit voorstel werd met sympathie ontvangen, weldra aangenomen en aan de gemeente medegedeeld.

Bij de gemeente was er veel medewerking; de eerste collecte, onder haar gehouden, bracht op f 938.65, die belegd werden in f 1400.— $2\frac{1}{2}$ % N. W. S. Giften kwamen in van Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden en van vele belangstellende particulieren, zoodat het fonds gestadig wies. De jaarlijksche col-

lecte aan de huizen was meestal een succes, zoodat het bezit van het fonds steeds toenam. In 1882 bezat het nominaal f 5400.— $2\frac{1}{2}$ ‰ N.W.S.

De sympathie voor het fonds was echter niet bij allen even groot. Zoo werd er, in 1883, in den kerkeraad een ernstige aanval op het fonds gedaan; er waren, die meenden, dat de armen schade leden door de inzamelingen voor de nieuwe kerk, maar, mede door het krachtig pleidooi van den voorzitter, die aantoonde, dat de Gasthuiskerk per jaar f 318.— kostte, en de behoefte aan een eigen kerkgebouw groot was, bleef het fonds bestaan, gedragen door veler sympathie.

In 1891 werd de zorg voor het fonds opgedragen aan eene commissie, waarin ook gemeenteleden zaten, en deze dienden den 2^{en} Febr. 1892 bij den Grooten kerkeraad een zeer breedvoerig voorstel in, tot aankoop van een pand, hoek Lange Nieuwstraat en Oranjestraat » dat bestaat uit een middengebouw, dat afzonderlijk is opgetrokken en twee zijgebouwen, die zeer ruime lokalen, tot nu toe als kantoorlokalen gebruikt, bevatten.” Den 3^{en} Febr. besloot de Groote Kerkeraad, met algemeene stemmen, tot aankoop van dit pand. Het verbouwen ervan werd opgedragen aan den stadsarchitect, den heer A. Nolen. Tegen het einde van October was de kerk gereed en zoo werd den 23^{en} Oct. 1892 de laatste godsdienstoefening in de Gasthuiskerk gehouden 1).

III. DE NIEUWE KERK 2).

In tegenwoordigheid van Burgemeester en Secretaris der stad, van afgevaardigden der Syn. Comm. der Ev. Luth. kerk, van ds. C. A. de Meijere en anderen, alsmede van de meeste gemeenteleden, werd door den toenmaligen predikant den 30^{en} Oct. 1892 het nieuwe bedehuis ingewijd 3).

» De nieuwe kerk is langwerpig van vorm. Komt men de benedendeur binnen, dan ziet men aan het eind twee groote boogvensters met kathedraalglas, waardoor het licht in de kerk

1) Cf. Een Vaste Burg 1893, blz. 77 vlg.

2) Cf. Een Vaste Burg 1893, blz. 5 vlg.

3) Cf. Een Vaste Burg 1893, blz. 120 vlg.

getemperd is. Op eene verhooging, door niets afgesloten, staan tegen beide zijmuren twee net bewerkte banken en in het midden de preekstoel van oud-eikenhout, benevens de Avondmaals-tafel. Met zwart laken zijn beiden bekleed, maar de indruk, dien het geheel maakt, is verre van somber. Onder den Bijbel namelijk, die op den preekstoel ligt, hangt een schild met goudgele zijde bewerkt, waarop de woorden staan:

»Ik ben het Brood des Levens»

en op de Avondmaaltafel staat het uitnodigende woord onzes Heeren te lezen: »Komt allen tot Mij.»

Naast de banken op de verhooging zijn aan beide zijden twee deuren, die ons naar de beide vleugelgebouwen voeren. In de kerk zelve zijn aan beide zijden van het flinke middenpad de zitplaatsen der gemeenteleden: banken van Amerikaansch grenenhout, en daarvoor staan drie rijen stoelen, die bij huwelijksinzegening en Avondmaalsviering worden weggenomen. Boven het portaal is een groote, flinke gaanderij; aan de linkerhand iets hooger dan de gaanderij is de koorgalerij, die in de kerk bijna niet uitsteekt maar naar achteren doorloopt; hier is het orgel geplaatst, dat nog altoos door een grooter moet vervangen worden».

De muren en het plafond der kerk zijn dof geschilderd.

De linkervleugel werd later verbouwd tot pastorie, de rechtervleugel beneden tot catechisatie- en consistoriekamer, terwijl de zolderruimte nog niet ingericht is.

In deze kerk komt de gemeente sedert den 30^{en} Oct. 1892 samen; zij beweegt zich hier vrij. Moge zij zich hier nog eenmaal zoo ontwikkelen, dat zij deze, betrekkelijk kleine, kerk met een 300 zitplaatsen ontgroeit om in een grooter bedehuis haren Heer te belijden!

HOOFDSTUK VI.

Haar godsdienstig leven.

De godsdienstoefeningen der Luthersche gemeenten in ons vaderland zijn in bijna niets van die der andere Protestantsche gezindten onderscheiden. Men gebruikt er een meer of min gewijzigde overzetting van Luther's bijbelvertaling; men zingt er uit een van de vele gezangboeken, bij de Lutherschen in gebruik, die of door kerkelijke vergaderingen of door particulieren zijn uitgegeven, en verder is alles als bij anderen.

Dit geldt voor het algemeen, maar daarnaast zijn (of waren) er eenige kleine karakteristieke eigenaardigheden, die het wettigen dat wij ook aan den eeredienst der gemeente onze aandacht wijden.

Reeds dadelijk valt het ons op, dat onder de tijden, waarop de godsdienstoefening gehouden wordt ¹⁾, geen sprake is van Oudejaarsavond, maar alleen van den Nieuwjaarsdag. Luther hield van dezen laatsten dag niet en schreef in zijn huispostille: »Men noemt dezen dag den nieuwjaarsdag naar de wijze van Rome, maar dit en al het andere, dat wij van die zijde hebben, laten wij varen. Doch, omdat men op dezen dag herdenkt het feest van Christus' besnijdenis, is het billijk, dat wij daarover prediken». De Luthersche kerk is, ook in dezen, Luther niet gevolgd; zij vierde en viert op den eersten dag van het jaar den »nieuwjaars''dag.

De Oudejaarsavond wordt eerst in de 19^e eeuw kerkelijk gevierd. De Hervormde synode van 1817 had vastgesteld, dat voortaan het Oudejaar godsdienstig zou worden geëindigd en de Luthersche synode van 1820 besloot de kerkeraden uit te noodigen, om voortaan op den Oudejaarsavond eenen plegtigen

¹⁾ Zie Kerkel. Ord. II § 1.

dankstond in de kerken te doen plaats hebben. De overige tijden van samenkomst zijn dezelfde als tegenwoordig ¹⁾, behalve dat de jaarlijksche bededag in de 19e eeuw verdwenen is, en de Goede Vrijdagsviering is ingevoerd.

Op het bepaalde uur van aanvang begon oudtijds de koster of voorzanger de godsdienstoefening met het lezen van één of twee hoofdstukken uit de H. Schrift. Daarna gaf hij het gezang of den psalm op en begon te zingen, in welk gezang de gemeente instemde. Hij was gekleed in het zwart, met mantel en bef. Onder het lezen of onder het gezang kwam de predikant binnen, die den kansel besteeg en na het gezang het woord tot de gemeente richtte.

Een Luthersche kansel uit vroegeren tijd was een kansel zonder lessenaar. De Bijbel rustte op een koperen blad met koperen arm, zooals nog op meer dan een preekstoel is te vinden, dat, na het voorlezen van den tekst, naar achteren werd gedraaid. De predikant had daardoor geen gelegenheid een geschreven preek voor zich te leggen en was gewoon vrij tot de gemeente te spreken ²⁾. In de laatste helft der 18^e eeuw kwam hierin verandering. Wanneer Munnikhuijzen, in 1765, door Delft uitgenoodigd wordt om er een predikbeurt te vervullen, is hij bereid om den kerkeraad te helpen, onder voorwaarde dat deze het goed vindt »dat hij met een pultrum voor zich preekt om zijn preek tusschen beide in te zien”. Dit werd goedgekeurd, maar het was iets nieuws.

Ook de wijze van preeken was in de Luthersche gemeenten in het algemeen anders dan bij de Gereformeerde. Nooit is de Schriftverklaring bij haar het voornaamste geweest. De gebondenheid aan het pericopenstelsel ³⁾, waardoor elk jaar op den-

¹⁾ Altoos met dien verstande, dat er toen geen sprake van was, gelijk tegenwoordig in meer dan ééne gemeente, die men »modern” noemt, den Hemelvaartsdag niet te vieren.

²⁾ Zoo is het ook in de Roomsche kerk. Ook daar wordt door den pastoor gesproken, zonder dat hij iets voor zich heeft. Hij heeft alleen een crucifix nevens zich.

Of een Luth. pred., evenals de Gereformeerde, den steek op het hoofd hield gedurende de preek, weet ik niet. Ik vermoed van niet daar Landsberg, zie blz. 27, zonder hoed uit de kerk liep.

³⁾ Pericopen zijn de reeds in de oude kerk vastgestelde teksten uit de Evangelien en de Epistelen, die nog in de Roomsche kerk op de bepaalde Zondagen

zelfden Zondag dezelfde tekst werd behandeld, leidde van zelf tot het bespreken van onderwerpen van stichtelijken aard, die met den vastgestelden tekst werden in verband gebracht, en werkte de uitvoerige schriftverklaring tegen. De »synthetische» preekmethode is de bij de Lutherschen vooral geliefde; zij hebben haar in ons vaderland binnengebracht.

Ook in Schiedam was men vroeger aan de pericopen gebonden; in een weekbeurt mocht men echter een vrijen tekst kiezen. Naar de gewoonte dier dagen, was ook bepaald hoe lang men de gemeente in de kerk mocht houden. Ging de kerk later uit dan 4 uur, zij begon om 2 uur, dan verbeurde de predikant zes stuivers boete, ging zij vroeger uit dan kwart over drie, dan verbeurde hij hetzelfde.

Groote wijzigingen kwamen er in den loop der jaren niet; alleen werden de predikanten niet meer aan de pericopen gebonden. In 1843 kwam er verandering in het ambtsgewaad; voor rekening van de kerkekas werd toen een toga en bef aangeschaft. Tevens werd in dat jaar besloten, dat het eerste gezang door den predikant zoude worden opgegeven; dit was de eerste schrede, die leidde op den weg tot afschaffing van het voorzangerschap, hetwelk in 1884 werd opgeheven.

Eenmaal is evenwel met ernst overwogen of er niet eene ingrijpende wijziging in den eeredienst moest plaats vinden. Het was naar aanleiding van eene missive, die in naam der Synode aan de verschillende kerkeraden was gezonden. Daarin werd gewezen op de inrichting der godsdienstoefening, zooals die in sommige gemeenten plaats vond:

»De predikant komt op den bepaalden tijd aan het hoofd van den Kerkeraad in de Kerk, en plaatst zich aan de tafel vóór den predikstoel. Na een votum, veelal uit een Psalm ontleend, dat staande wordt gebeden, volgt het lezen der Heilige Schrift, vervolgens de voorzang, daarna het voorgebed, waarop de Gemeente met een Amen uit het slot van een der gezangen antwoordt. Daarop beklimt hij den kansel en houdt zijne preek.

voorgelezen en in de preek behandeld worden. De Gereformeerden hebben ze reeds vóór 1574 afgeschaft. Op de Synode van Dordrecht van 1574 wordt toch (Art. XXXIX) bepaald: »de Sondaechsche Evangelien die men int pausdom pleech te ghebruijcken, en sullen niet ghepredickt worden.»

Terstond na het Amen valt de gemeente in en zingt een vers, dat zooveel mogelijk de stemming, waarin de gemeente door de predikatie kan zijn gebragt, behoort uit te drukken. Daarna doet de Predikant het nagebed, waarna de Gemeente den slotzang zingt, die door de zegenbede wordt opgevolgd. Na den zegen zou de Gemeente staande nog een kort vers kunnen zingen."

De Synode wilde er niet op aandringen, dat elke gemeente haar godsdienstoefening zoo inrichtte; zij wilde ook geen voorschriften geven, maar alleen »wenken, wier inachtneming wellicht de stichting der gemeente en de opbouw van haar geloof kon bevorderen." De Schiedamsche kerkeraad heeft toen besloten niet aan de wenken der Synode gehoor te geven maar de oude orde te blijven volgen. In de laatste jaren bracht hij echter eenige wijzigingen aan. Tegenwoordig gaat er op de hooge feestdagen een z.g. liturgie aan de godsdienstoefening vooraf, terwijl op de gewone Zondagen de gemeente het op de borden aangegeven gezang begint te zingen, als het orgel de melodie aan geeft.

Behalve de openbare prediking was er (tot 1809) een gedeelte van het jaar — van 1 Mei tot eind Augustus — 's morgens om 10 uur eene openbare catechisatie in de kerk. Ook de voorstanders waren bij beurten tegenwoordig. Hierbij was de voorzanger »gehouden om duidelijk t' antwoorden op die godsdienstige vraagen, die hem door den Predikstoel zullen worden voorgesteld." De kinderen der gemeente luisterden dan toe. Zij werden door den voorzanger in den godsdienst onderwezen. »Des zomers moest hij alle Zondagen, des middags van omtrent één uur tot omtrent half twee ure, beginnende met den eersten Zondag na Pinksteren en eindigende met den laatsten Zondag in September de jeugd van deze gemeente, uyt Lutherus kleinen Catechismus ondervragen, en na mate hunner bekwaamheid, dezelve daarin onderrichten." Deze openbare catechisatiën zijn in 1810 afgeschafft en werden in de Gasthuiskerk nooit meer gehouden.

De »openbare bevestiging" van leden der gemeente was in vroegere tijden geheel en al onbekend. Wie tot het Avondmaal wilde gaan, werd door den Predikant te zijnen huize aangenomen,

als hij voldoende onderwezen was, of een attestatie kon ver-
toonen. In 1798 is er voor het eerst in den kerkeraad sprake
van, dat men de jeugd »publiek'' in de kerk zal confir-
meeren. Men besloot echter daartoe niet over te gaan »zonder
inwilliging en deelneming van de jeugd''. Die inwilliging
kwam al gereeder en heden ten dage wordt zij niet meer
gevraagd.

De Doopsbediening had in de kerk plaats. »De kinderen'' —
zoo lezen wij in de particuliere Kerkel. Ordonnantie van 1761,
III § 2 — »zullen, bij noodval in de hujsen mogen gedoopt
worden, dog anderzinds zullen de ouders hunne kinderen tot de
vergadering der Gemeente in de kerk brengen, om dus door
het gebed der geheele Gemeente de kinderen den Heer voor te
dragen, en zig een ieder ook zijn Doopsverbond dus kan erinne-
ren: zullende deze heylige handeling des H. Doops geschieden
naar geëindigde Predicatie, en het gebed na dezelve en vervol-
gens de Doophandelingen verrigt zijnde, de geheele Godsdienst
met het gezang en den zegen beslooten worden''.

De Huisdoop moest uitzondering zijn; dit was het algemeene
voorschrift in de Luthersche kerken van Nederland. Reeds in de
oudste Agenda van 1566 wordt er op aangedrongen, dat de
kinderen onmiddellijk in het godshuis gebracht worden, onver-
schillig op welken dag, om daar te worden gedoopt, zooals zij
te voren in de Roomsche kerk gedoopt werden, al waren de
ouders ook »Lutheriaansch''. Later is de doopdag de Zondag
geworden. Na den doop werd aangeheven het eigenaardige ge-
zang van Luther, van welks kreupele vertaling ik hier een paar
verzen laat volgen:

Christus tot de Jordane quam/
Na zijns Vaders genoegen:
Van Zint Jan Hij den Doop aannam/
Om zijn werk te volvoegen
Daar te stichten een bad ter nood/
Ons te wasschen van zonden;
Te verdrinken de bitt're dood
Door zijns zelfs bloed en wonden/
't Nieuw leven ons verbonden.

Zoo hoort/ en merkt/ o menschen al/
 Wat Godt zelf heet de Doope;
 Wat een Christen gelooven zal/
 Te mijden 's kettters hoope:
 Godt spreekt: en wil/ dat 't water zij
 Niet slecht water alleine;
 Zijn heilig woord is ook daarbij/
 Met rechten Geest certeine:
 Die is de Dooper reine.

Ook op de doopgetuigen werd goed acht gegeven. Wel was men niet zóó streng meer als in 1566, toen met evenzooveel woorden geboden werd, dat geen »halstarrige en godslasterlijke Wederdoopers/ Papisten/ Calvinisten/ etc.” doopgetuigen mochten zijn, maar toch worden de gemeenteleden vermaand — Kerkel. Ord. III § 5 — dat »zij altijd vrome en christelijke getuigen, onse Religie toegedaan, versoeken, om bij den Doop te assisteeran, opdat dus de kinderen in onse ware Religie des te bekwaamer mogen worden opgevoedt”, en worden zij gewaarschuwd — § 6 — »zeer omzigtig te zijn en ten nauwste toe te zien dat zij met het staan als getuigen voor den Doop van kinderen, bij andere gezindheden, niet doen 't geen strijdt met hunne eens aangenomen belijdenisse des geloofs”.

Is er in den vorm der Doopsbediening in den loop der jaren weinig verandering gekomen, de wijze, waarop het H. Avondmaal werd bediend, is niet dezelfde gebleven.

Aan de Avondmaalsviering, die op de eerste dagen van Kerstmis en Paschen en op den tweeden Zondag van Juli en den eersten van October gehouden werd, ging altoos eene Voorbereiding vooraf. »Het zal ook altijd in gebruik gehouden worden — zoo staat in de Kerkel. Ord. IV § 2 — »dat des Donderdags namiddags ten zekeren ure, voor den Zondag van de bediening van het H. Avondmaal, en voor den Paaschdag een Predicatie ter voorbereiding gehouden worde ¹⁾, naar deselve den christenen, die ten H. Avondmaal willen gaan, de gewonelijke vragen, aangaande hun berouw, geloof, verzoening en betering des levens

¹⁾ Viel Kerstfeest in de week dan had de voorbereiding plaats Zondagsavonds.

voorgesteld worde''. Deze voorbereidingspredikatie moest een ieder bijwonen, die ten avondmaal wilde gaan. Na afloop ervan toch ontving men een avondmaalspenning ¹⁾.

Tot het laten maken van 150 van deze avondmaalspenningen had de kerkeraad den 30^{en} Juni 1764 besloten. Zij zouden zijn evenals de Rotterdamsche maar iets grooter van omtrek. Zij waren bijzonder eenvoudig. Aan den eenen kant staat om een olijftak des vredes, die door een doornenkroon is gestoken, het opschrift REGNUM CHRISTI, aan den anderen, om »de Zwaan'' met het jaartal 1764: CANDORE PERENNIS ²⁾. Deze penningen hadden in het gemeentelven groote beteekenis.

Zij behoorden tot de middelen, waardoor men toen in de kerk tucht uitoefende. Het achtste hoofdstuk der Kerkel. Ordonnantie van 1761 »Van de Christelijke tugt en Ban in de kerke Godts'' begint aldus: »Niemand van degenen, dewelke in openbare zonden, als in overspel, onkuischheid, dagelijkse dronkenschap, Godtslasteringe, vloeken, zweeren, ontijdig en tegen de wet bij hen zelve ondernome egtscheijdinge off bijwoninge, moedwillige veragting van Godts woord en Heilig Avondmaal, onbetamelijk woeker en finantie, off andere diergelijke lasteringen meer, bevonden word, zal tot het gebruik van het Heilig Sacrament toegelaten worden, en ook niet als getuijgen bij den Doop van eenig kind off bejaarde mogen staan.'' Viel iemand in een dezer zonden, dan werd hij eerst driemalen vermaand. Er waren toch drie gradus-admonitionum (trappen van vermaning), in overeenstemming met Matth. 18 : 15—18. Sloeg hij deze drie ver-

¹⁾ Het eenige, mij bekende, exemplaar van dezen avondmaalspenning is in het bezit van den WelEd. heer F. A. C. Lechner, te Schiedam.

²⁾ Cf. Schultz Jacobi, Oud en nieuw 1862 blz. 112.

maningen in den wind, was er met hem niets te beginnen, dan werd hij in den *openbaren Ban* gedaan en mocht het Avondmaal niet bijwonen.

Om deze, in den openbaren Ban levenden, nu te beletten tot het Avondmaal te komen, zat de predikant en een ouderling na de boetpredikatie in de kerk om Avondmaalspenningen aan de communicanten uit te reiken. Deze moesten bij het Avondmaal worden afgegeven wilde men er aan deelnemen. Duitschers kwamen om ze te ontvangen vaak tot den predikant en legden dan bij hem een *privaatbiecht* af. Maar deze biecht is in onze kerken nooit ingeburgerd, hoewel reeds in 1580, in Antwerpen, pogingen daartoe zijn aangewend.

Van een Avondmaalspenning voorzien, ging men des Zondags op naar de kerk, waar eerst op gewone wijze gepredikt werd. Daarna werd gezongen :

Nu maak ons heilig/ Heere groot/
En zie aan onzen zwaren nood/
Wees uw volk/ Heer/ genadig nog:
Van zonden maak ze ledig dog.

O Lam Gods/ Heere Jezus Christ/
Gij die voor ons gestorven bist:
Wij bidden u zeer vlijtiglijk/
Geef uwen vreed' gestadiglijk.

Milde Godt/ Heilige Geest zoet/
Uw genaad' ons rijkelijk doet/
Troost onz' zwak en bloode gemoed/
Door Uw groot onuitspreek'lijk goed.

O Heilige Drie-eenigheid/
Eeuwig van een almachtigheid/
Wij bidden U gantsch hertelijk/
Verhoor ons dog genadiglijk.

Dan werd het formulier gelezen en gezongen het *Agnus Dei* :

O Lam Godes/ onschuldig
Aan 't hout des kruis geslachtet/

Altijd g'vonden verduelig/
 Hoewel Gij wierd verachtet:
 De zonden hebt Gij gedragen
 Of wij moesten vertzagen:
 Ontferm U onzer/ o Jezus!

Hierna traden de gemeenteleden tot de Avondmaalstafel toe, knielden neer, en ontvingen van den predikant »gemeen broodt en wijn'', terwijl door hem de inzettingswoorden werden uitgesproken. Gedurende de bediening, las de »voorzanger eenige gebeden uit onze gewone kerkboeken, daarop passende, of werden Psalmen en toepasselijke gezangen gezongen'' ¹⁾ of wel hoofdstukken uit de Schrift gelezen.

Nadat allen »gecommuniceerd'' hadden, werd de godsdienst-oefening gesloten met »de dankzegging en den gewonen geestelijken Lofzang'' :

Lof/ prijs/ en eer zij allermest
 Voor deez' groote weldaden/
 Godt Vader/ Zoon/ Heilige Geest;
 Die vervul met genaden
 Wat Hij in ons begost heeft zeer;
 T'zijner Majesteits grooter eer;
 Heilig werd' zijnen name ²⁾.

Hierna werd de algemeene zegen uitgesproken.

Deze wijze van Avondmaalsviering is lang in gebruik gebleven. In 1836 had de eerste wijziging plaats. Toen besloot men de godsdienstoefening en de Avondmaalsviering te scheiden, waardoor men de tegenwoordig gewone, maar liturgisch in geen enkel opzicht verdedigbare, aankondiging op de Predikbeurtenblaadjes lezen kan: »*Na afloop* der godsdienstoefening, bediening van het H. Avondmaal'', alsof Avondmaalsviering geen godsdienstoefening was! Dit werd natuurlijk gedaan voor de niet-gemeenteleden, die de prediking wel wilden bijwonen, maar niet

¹⁾ Kerkel. Ord. IV § 3.

²⁾ Vers 13 uit Luther's lied: »Es ist das Heil uns kommen her''. (Vert.: »het heil is ons aankomen/ ziet!'').

de Avondmaalsviering. » De godsdienstoefening zou dan gesloten worden met gebed, gezang en het uitspreken van den zegen, om hen die niet aan het Avondmaal gingen, gelegenheid te geven de kerk zonder stoornis te verlaten”.

In 1843 bracht men de tweede verandering aan. Een Nederlandsche kerkdienst zonder preek is een ondenkbaar iets. De Avondmaalsdienst was een zelfstandige kerkdienst geworden, dus de preek moest ook komen, daarom besloot de kerkeraad » bij de bediening van het Avondmaal niet bij voortdoring gezang te doen plaats hebben, maar slechts bij afwisseling. Gepaste toespraken zouden het herhalen der woorden der instelling vervangen”. Hierdoor werd tevens Art. 41 Alg. Regl. opgevolgd en » werd aan deze heilige handeling alle plegtigheid bijgezet en door eigen aanspraken de indruk derzelve bevorderd”. Had men nu nog maar geheel de Gereformeerde gewoonte gevolgd en zich ook om de Avondmaalstafel gezet, dan was er ten minste eenheid in de handeling geweest, maar dit deed men niet. En, daar men knielende toch de toespraken niet kon aanhooren, ging men staan. Zoo staat men in de Luthersche kerk tegenwoordig op vele (de meeste?) plaatsen om de Avondmaalstafel.

In 1864 werd besloten de knielbanken af te schaffen, daar het grootste deel der gemeente er geen gebruik meer van maakte. Het karakteristieke van een Luthersche Avondmaalsviering was in 1864 verdwenen; de traditie die in oude, vaak onverstane, gebruiken het taaist haar leven voortzet, werd in Schiedam's gemeente vergeten. Haar Avondmaalsleer kon, bij haar stichting, niet zonder bezwaar die der Luth. kerk heeten, in haar Avondmaalsviering brak zij nu ook met de gewoonten van het Lutheranisme in ons land, zooals trouwens de meeste gemeenten dier dagen.

Ook de huwelijksinzegening had in de kerk plaats. Men noemt haar terecht nog altoos: » overtrouw”. Sedert den 1^{en} April 1580 golden toch in ons vaderland als wettige huwelijksverbintenissen alleen zulke, die in de Publieke (d.i. Gereformeerde) kerk of voor de Plaatselijke overheden gesloten werden. De Lutherschen trouwden steeds voor de Plaatselijke overheid en lieten zich dan » overtrouwen” in de kerk. 's Zondags na de » geëijndigde Predi-

catie en voor 't gezang," had hij plaats evenals de doop en kostte niets. In de week of op een bijzonder uur kostte hij een dukaat.

In de Luthersche gemeenten neemt het gezangboek een groote plaats in, een plaats van meer beteekenis, dan het in de Gereformeerde kerken heeft. Op het gezangboek moeten wij nog in dit hoofdstuk letten. Merkwaardig is het zeker, dat de gemeente, in de 150 jaren van haar bestaan, niet minder dan *zes* gezangboeken heeft gebruikt of nog gebruikt.

Toen zij was opgericht, zong zij uit: »de C L Psalmen Davids, in Nederduitsche Zangverssen, Oude en Nieuwe Rijmen, begrijpende d' Oude, Alle d' in gebruik zijnde Psalmen, eertijds gerijmt door Willem van Haagt: En de Nieuwe, alle de buiten gebruik geblevene Psalmen, onlangs van hunne onbekende, op bekende kerkzangwijzen gestelt en gerijmt, door J. v. Duisberg. Aldus geheel op bekende zangwijzen, Beneffens alle de gewoone Geestelijke Liederen, ten dienst van de Christelijke Gemeente van d' Onveranderde Augsburgsche Geloofsbelijdenis/ in 't licht gegeven; en met eenige Nieuw-geapprobeerde Liederen vermeerdert," die in 1688 waren uitgekomen.

In dezen bundel komt de Luthersche berijming der psalmen voor; hij bestaat deels (21) uit meer of minder geslaagde overzettingen van de psalmen, door Luther (12, 14, 46, 67, 124, 128, 130), Justus Jonas (124) e.a. vertaald, deels uit oorspronkelijke en gewijzigde berijmingen van Willem van Haecht, die in 1561 te Antwerpen facteur was der rederijderskamer »de Violieren" en daar in 1579 een gezangboek opstelde voor de Antwerpsche gemeente, (49), deels uit psalmen van Van Duisberg, verbeterde of vrij bewerkte (91). De psalmen worden gekenmerkt door hun nogal vrije vertaling, hun vaak eigenaardig Duitsch karakter en de Gloria's, die aan het slot gezongen werden.

Van 11 Psalmen komt er een dubbele berijming voor. Zoo o.a. van Psalm 124, waarvan de eerste van Luther, de tweede van Justus Jonas is:

Waar Godt niet met ons deze tijd
Zoo zegt Israël alle;

Waar Godt niet met ons deze tijd;
 Wij waren g'bracht ten valle:
 Wij/ die zijn een klein hoopken broos/
 Veracht van zooveel menschen boos/
 Die zich tegens ons zetten.

LUTHER.

't En Godt de Heer 't niet bij ons houd/
 Als onz' vijanden woeden:
 En Hij onz' zaak niet menigvoud
 In den hemel wil hoeden:
 Zoo Hij Israëls schut niet is/
 En zelf breekt der vijanden list:
 Zoo is 't met ons verloren!

JONAS.

De eerste is drie, de andere 8 verzen groot. Aan beider eind werd het eerste der twaalf Gloria's gezongen:

O Vader/ Zoon/ Heilige Geest/
 U zij lof/ prijs en eere:
 Verleen dog in dit aardsch foreest/
 Dat door Uw Woord en Leere
 Onz' herten mogen zijn verlicht/
 Dat ook de blinde krijg' gezicht/
 En zich tot U bekeere.

Deze Gloria's, korte lofzeggingen aan Vader, Zoon en Heiligen Geest, kwamen alleen, onder de Protestanten, bij de Lutherschen voor. Men zong ze om daardoor den oud-Testamentischen psalm te maken tot een ›christelijk' lied. Deze eigenaardigheid der Lutherschen is tegenwoordig weg. Men heeft òf de psalmen der Hervormden, wier berijming in het algemeen zeker krachtiger en schooner is, overgenomen òf sommige oude psalmen, maar zonder doxologie, behouden. Toen in Woerden's kerk, in 1594, de Hervormde psalmen werden ingevoerd, wisten de Lutherschen, dat het daar met de Luthersche belijdenis gedaan was, de latere Lutherschen hebben dat bewustzijn nooit gehad; het karakteristiek-Luthersche was hun reeds lang ontgaan.

Behalve de psalmen bevatte het gezangboek 125 liederen, waarin de meest bekende Duitsche gezangen in een vaak nog al kreupele vertaling voorkomen.

Aan dit gezangboek had de Schiedamsche gemeente echter niet genoeg. In 1764, na de eerste periode van strijd, besloot de kerkeraad ook in gebruik te nemen: »Geestelijk Zielen-vermaak, of eenige Geestelijke Liederer, gepast op alle de Christelijke feestdagen, mitsgaders morgen- en avondstijd, noods en doods-gevallen. Uyt het Hoogduyts na het Dortmundse exemplaar (ten dienste van de Leeuwaarder Gemeente en verdere Liefhebbers) getrouwelyk overgezet/ door Petrus Martini, Pred. v. d. Gemeente Christi, toegedaan de Onveranderde Augsburgse belijdenis in Leeuwaarden. Amsterdam. H. Burgers 1743". Dit bundeltje bevat 43 liederen van vrome Duitsche dichters. De vertaling was helaas! slecht, maar de inhoud warmer dan van de meeste gezangen uit den anderen bundel ¹⁾. Het werd daarom van »Hernhutterij" verdacht, al erkende het Amsterdamsche consistorie, dat »deze gezangen niets strijdigs behelsten met de Symbolische boeken en de regtzinnigheid onzer kerke". Uit dezen liederenschat werd gezongen, totdat in 1779 een nieuwe Psalm- en Gezangbundel van wege het Amsterdamsche consistorie verscheen.

Deze bundel werd in Schiedam hartelijk ontvangen. Munnikhuijzen schrijft aan het Eerw. consistorie van Amsterdam aldus: »Wij zeggen UwE. vriendelijk dank voor het aangenaam ge-

¹⁾ In dezen bundel komt ook voor het bekende lied van J. Rist † 1667: »O Traurigkeit, o Herzeleid", waarvan het tweede vers luidt: »O grosse Not, Gott selbst liegt tot, am Kreuz ist er gestorben. Hat dadurch das Himmelreich, Uns aus Lieb erworben." Tegenwoordig (zie Gez. 105 Duitsch Gezangb. Ev. Luth. Gem.) zingt men: »O grosse Not, der Herr ist tot! u.s.w. omdat men terecht bezwaar heeft tegen de consequente toepassing van de leer der communicatio idiomatum, die Luther deed spreken: God wordt geboren; God ligt in de kribbe, enz. De vertaler verzachtte het oorspronkelijke eenigszins en las: »O droevig lot! Dat zelfs hier Godt, In 't vleesch heeft moeten sterven: Maar geen ander dan Godts Zoon/ kon genaa verwerven. »Dit is echter niet een gevolg daarvan, dat hij bezwaar tegen de uitdrukking had, maar waarschijnlijk van gebrekkige beheersching van de taal. Immers in vs. 5 vertaalt hij: »O groote Godt! Gekruist/ bespot; Hoe ligt *gij hier verslagen?* Hemel/ Aarde/ en wat leeft/ Moeten U beklagen." In den vervolgbundel van 1850 is een vertaling van dit lied ook opgenomen (No. 420), maar zeer sterk gewijzigd. Vs. 2 luidt aldaar: »O wreede nood! Den bangsten dood is Hij aan 't kruis gestorven; Hij, wiens liefde 't hemelrijk Ons weer heeft verworven "

schenk der nieuwe Psalmberijming, waarvan UwE. in de gemeente binnen kort gebruik staat te maken, in plaats van de oude, die, zonder tegenspraak, voor het grootste gedeelte zo erbarmelijk, lam, gedwongen, barbaarsch, en zomtjids zelfs belagelijk is, dat het zig schaamt, tegenwoordig nog den Hemel te naderen in zulk een taal, waarmede men thans bij geen aardsch vorst meer zou durven te voorschijn koomen, zonder uitgejouwt te worden. Wij wenschen daarom van grond onser harten, dat de allerhoogste, die een beminnaar is van alles wat lieflijk is en welluid, UWelE. voornemen wil zegenen en naar wensch doen gelukken, opdat er bij de ophanden zijnde invoering dezer nieuw berijmde Psalmen en Liederen, geen wanklinkende toonen van bijgeloof, domheid, heimelijke wrok nog tweedragt mogen gehoord worden; maar dat de Gemeente eenpaarig hunne stemmen en harten ten Hemel moge verheffen in een taal, en met aandoeningen door deeze taal verwekt, die oneindig beeter, dan de oude matte en laage berijming overeenkomen met de verhevenheid van dat wonderbaarlijk wezen, 't welk het voorwerp van hun lied is".

Volkomen terecht prijst Munnikhuijzen den bundel, want hij was in elk opzicht bijkans beter dan de oude. Er was veel tijds besteed om hem zoo zuiver mogelijk te doen zijn in taal en stijl en de vertaling zooveel doenlijk te laten beantwoorden aan het oorspronkelijk. Een gevolg hiervan was o. a. dat »Een vaste burg is onze God'', — Luther's vertaling van Ps. 46, maar die de Commissie voor het gezangboek veel te vrij vond — uit de Psalmen werd verwijderd en vervangen door eene andere, niet onverdienstelijke, vertaling, die nog veel gebruikt wordt. Luther's vertaling werd met een anderen beginregel als Gezang 152: »Wij steunen in den nood op God'' opgenomen en het duurde tot 1850 voordat de Lutherschen in Nederland weer zongen: »Een vaste burg is onze God!'' Dit beginsel om de Psalmen getrouw te vertalen drong er natuurlijk ook toe om de Gloria's weg te laten. Want zij staan niet in den »prose-tekst''. Zoo verdween ook dit karakteristiek-Luthersche uit den gezangbundel. Behalve de oude Psalmen en gezangen bevatte deze bundel menig nieuw lied, dat in minder goede vertaling, reeds in het Geestelijk Zielenvermaak stond.

Tot 1826 bleef dit boek in gebruik. Toen verscheen de eerste Synodale bundel. »Christelijke Gezangen voor de Evang. Luth. Gemeenten in het Koninkrijk der Nederlanden. Amsterdam 1826». De Synode achtte het gewenscht om eenheid te brengen in de groote verscheidenheid van gezangboeken en de onvolledige bundels van vroeger door eenen volledigen te vervangen. Bovendien achtte zij: »met betrekking tot de opgeklaardheid en zuiverheid der denkbeelden, de thans bestaande gezangboeken, voor een groot gedeelte, ver ten achteren. Het kan niet ontkend worden, dat vele daarin voorkomende gezangen nog geheel den geest van vroegere eeuwen ademen, hetwelk bij Leerredenen in den geest van de 19^e eeuw vervaardigd, niet alleen bontkleurig afsteekt, maar zelfs een schadelijke tegenstrijdigheid oplevert».

In deze woorden wordt deze bundel nog al juist geteekend. Hij draagt toch in het algemeen een vlak rationalistisch karakter en is druk aan het redeneeren. Natuurlijk heeft hij ook zijn verdiensten gehad en was in zijn dagen niet slecht, maar veel werd in den bundel gemist, zoodat in 1850 een vervolg uitkwam, waarin vele z.g. »kernliederen» werden opgenomen. ¹⁾

Een eigenaardigheid van dezen bundel is, dat hij bestaat uit 376 (met het vervolg uit 440) »gezangen». Psalmen kent hij niet meer. Slechts 25 Psalmen zijn onder de gezangen opgenomen. De meesten worden echter niet weggelaten, omdat zij »niet-christelijk van leer» zijn en dus eene aanvulling behoeven, die het geloof in de Drie-eenheid uitspreekt, maar omdat »Jezus Godsdienst eenen geheel anderen Geest ademt» dan in hen gevonden wordt. Dit gezangboek is tot Kerstfeest 1884 in gebruik gebleven.

Toen werd ingevoerd: »Christelijke Gezangen. Uitgegeven

¹⁾ Dr. F. J. Domela Nieuwenhuis (Verdediging der Ned. Ev. Luth. Kerk etc. Utr. 1842) kritiseert dezen bundel aldus (blz. 8): »aan te merken is, dat de Duitse kernliederen vergeten zijn, dat veel gezangen koude redeneeringen behelzen en dikwerf het zuivere christelijk element missen.» »Het z.g. dramatische (Gez. 222, 224) voegt beter in een bundel gedichten van beoefenaars der tooneelkunst. Gez. 166: 1 is voor Epicuristen Ons gezangboek is bovenmate arm aan hartroerende liederen over de verlossing door Christus. Bij de lijdensprediking is men inderdaad verlegen etc.» . . . Daarnaast meldt hij ook een paar z.i. goede eigenschappen — »de feestgezangen bijv. zijn doorgaans uitmuntend — en in elk geval blijkt uit de samenstelling van den bundel de werkzaamheid van ons kerkbestuur.»

door en voor rekening van de Synode der Evang. Luth. Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden." Amsterdam 1884. In dezen bundel moest zijn opgenomen: »alles uit het oude gezangboek, dat de gemeente dierbaar is, mits beantwoordende aan de vereischten van inhoud en vorm." Maar het meeste beantwoordde, volgens het oordeel der commissie, aan geen van beide; zij toch bestond, zoo goed als geheel, uit z.g. »moderne" leden en veel, wat de z.g. »orthodoxe" gemeenteleden lief was, werd niet opgenomen of zóó misvormd, dat het voor hen niet te gebruiken is ¹⁾. Van de 282 liederen zijn er dan ook maar een klein gedeelte voor hen goed zingbaar en onder dezen zijn de meeste Psalmen naar de Hervormde berijming. Die bundel was ingevoerd ook uit dit praktische motief, dat, als men het niet deed, men weldra zonder gezangboeken zoude zitten, aangezien de oude bundel niet meer gedrukt werd. Weldra leerde de Schiedamsche gemeente de vele gebreken van den bundel kennen en, toen in 1892 een bundeltje van 105 liederen, uitgegeven door het Ned. Luth. Genootschap verscheen, waarin tal van »Kernliederen", bij de

¹⁾ Voor No. 220 heeft men als slotvers genomen het bekende vers uit J. Hinlopen's gezang: »Verlosser, Vriend, o hoop, o lust enz.": »Waar is een vreugd, een kalmte, een heil, zoo zalig als dit hoogst genot? Het vloeit uit God, en keert tot God, Het heeft noch maat, noch perk, noch peil. In Jezus is mijn zalig lot, verborgen bij mijn God; Hij is mijn lust, Ook als mijn stof eens rust. O, prijst Hem mijn gezangen! Ik blijf Zijn komst verlangen; Hij is mijn lust!" De laatste 7 regels zijn echter aldus gewijzigd: »Steeds voller, hooger heerlijkheid Wordt ons door God bereid. Hij is mijn lust, mijn hoop, mijn kracht, mijn rust, O prijst Hem mijn gezangen! Ik blijf Zijn heil verlangen, Mijn hoogste lust." F. W. N. Hugenholtz wordt de auteur van dit gezang genoemd, doch dat is, ten minste ten opzichte van dit vers, onjuist; dit vers is eene ongelukkige variatie op het algemeen bekende lied van Hinlopen. Hoe de Commissie zulk eene bewerking van een oorspronkelijk Nederlandsch lied kon opnemen, versta ik niet. In de geschiedenis der schilderkunst wordt — en terecht — vreeselijk afgegeven op de zedigen, die het naakte in menig meesterstuk niet konden zien en het daarom overschilderden. Op dezelfde wijze moet men deze behandeling van Hinlopen's lied wraken. Kon de Commissie de geloofsovertuiging van Hinlopen niet dulden, wat niemand haar kwalijk zoude hebben genomen, dan had zij haar weg moeten laten, doch ze op deze wijze te vervormen, en ze het kleed van een 19e eeuwse strooming aan te trekken, is niet te verdedigen.

H. C. Lohr, Rotterdam in den loop der eeuwen, Af. 16 blz. 62 zegt: »de liederen van 1884 zijn vrij van den invloed van het rationalisme en van een eenzijdig dogmatische opvatting." Die omschrijving is bijna juist, wanneer men slechts leest: »zij zijn bijna vrij van elke eenzijdige-niet-modern-dogmatische opvatting."

z.g. »orthodoxe» gemeente geliefd, waren opgenomen, uitten velen den wensch ook dit bundeltje ingevoerd te zien. Een geschenk van 100 exemplaren, door een ongenoemde den kerke-raad voor het gebruik in de kerk aangeboden, werd dankbaar aanvaard, en zoo zingt de gemeente sedert 1892 uit twee bundels, die samen een rijken schat van geestelijke liederen bevatten.

Moge haar lied altijd oprijzen ter eere haars Heeren en tot eigen stichting.

HOOFDSTUK VII.

Haar zorg voor armen en weezen.

Wanneer men de oude kerke-ordonnantie leest, is het zeer opmerkelijk, dat daarin van bijna alles, wat het kerkelijk leven betreft, gesproken wordt, behalve van wat tegenwoordig schier overal het belangrijkste onderdeel van den kerkelijken arbeid uitmaakt: de Armenzorg. Zelfs in de Ordonnantie, die onder Torley's opzicht gemaakt is ¹⁾, en waarin (zooals in geen andere) het woord »Diaconen» voorkomt, is er geen sprake van. Vraagt men wat Torley onder »Diaconen» verstaat, dan vindt men in de Ordonnantie alleen dit opgeteekend ²⁾:

»De Bediening en het Ampt der Ouderlingen zal hierin bestaan, dat zij gedurende hunnen dienst zorg zullen dragen voor alles, 't geen tot de onderhouding van de kerk, den godsdienst, het tractement van den Predikant en voorzanger etc. vereischt

¹⁾ Zie blz. 22.

²⁾ K. O. VI § 3.

word, ten dien eijnde zullen *sij de Liefdegaven der Gemeente, door de Broederen Diaconen, bij den uitgang der kerke, versammelt*: als welke Amptsbediening hierin in 't bijzondere sal bestaan/: van dezelve alle kerktijden overneemen, enz." » Diaconen" zijn dus kerkeraadsliden, die collecteeren.

Deze opvatting is zeker zonderling. Zij is niet die van Luther. Luther zag het diaconaat geheel anders aan. Hij wil ¹⁾ niet, dat het langer, gelijk in de Roomsche kerk, hierin bestaat, dat » de diaken in de kerk het Evangelie of den Epistel leest, maar dat hij de goederen der kerk aan de armen uitdeelt. Daartoe is, zooals wij Hand. VI lezen, het diaconaat ingesteld."

Bovenal in onze dagen is de beschouwing der Schiedamsche kerke-ordonnantie opvallend. Een christelijke kerk heeft tegenwoordig toch vaak meer van een weldadigheidsinstituut, dat tal van onbemiddelden meer- of minder-gebrekkig steunt, dan van een gemeente, die zich in de allereerste plaats draagster weet van een geestelijk beginsel, dat zij belijdt. Daardoor zijn ook verscheiden predikanten tegenwoordig veel meer sociale arbeiders, en liefhebbers op het terrein van armenzorg (ook al heeft de gemeente, waaraan zij arbeiden, tal van werkelijke diakenen) dan geestelijke leidlieden ²⁾. Dit was in vroegere tijden anders. Het geestelijk karakter van de kerk, haar eigenlijk wezen, stond toen op den voorgrond, en, deed men veel ter wille van de *kerk* (eene armencollecte was er niet) voor de *armen* zorgde men niet, of nauwelijks. Zoo was het ten minste in Schiedam ³⁾.

In 1800, het 6^e jaar van de Bataafsche vrijheid, komt bij den kerkeraad in, een missive van de Municipaliteit der stad, waarin hem wordt aangeschreven » om op een legale wijze te berichten of hij zich in staat en bereidwillig bevindt, om zijne behoeftige leden zelve te onderhouden, dan wel of hij, bij gebrek van genoegzame middelen niet in staat is, of om andere

¹⁾ Cf. Luth. Werke Walch, XIII. S. 2466.

²⁾ Dit ligt niet alleen aan henzelven. De gemeenteliden verwachten van hen meestal niet anders dan stoffelijken steun. Betrekkelijk weinigen van degenen, die tot hen komen, komen om in geestelijke aangelegenheden raad te vragen. De dominé is er voor de meesten om »wel te doen" (?).

³⁾ Den 16en Mei 1786 werd het verzoek om onderstand van de stad voor de armen, door Burgemeesters toegestaan, na inzage van de boeken.

oorzaken niet verkiest zijn behoeftige leden te onderhouden, en mitsdien zich verplicht ziet zijne armen als »kinderen van den Staat” over te geven en zulks met afstand van alle fondsen, door giften, erfmaking, inzamelingen, aankoop en onder welken anderen titel ook verkregen.”

In antwoord daarop deelt de kerkeraad het volgende mede : »Hoe gaarne wij ook wenschten onze behoeftige Ledematen zelve te onderhouden en den Staat voor de zorg door derzelve onderhoud te ontlasten, zijn wij echter door de omstandigheden onzer kerkenkasse in de volstrekte onmogelijkheid om daaraan te voldoen; wij zullen dus genoodzaakt zijn om onze behoeftige Ledematen, gelijk zulks tot hiertoe altoos is geschied, als »kinderen des Staats” aan deszelfs verzorging te moeten overgeven . . . Alsdan kunnen wij berichten dat bij onze gemeente geene Fondsen” (ten behoeve der armen) »aanwezig zijn, ook niet kunnen gevonden worden, daar zij nog nimmer met de zorg voor hare behoeftige Ledematen is belast geweest en dat derhalve in dit bijzondere geval bij de overgave der Armen als »kinderen van den Staat” gene hier bedoelde overgave der Fondsen bij onze gemeente kan plaats hebben.”

De kerk deed voor hare armen dus niets, en toen, »ingevolge van de poincten van verordening voor het Armbestuur,” in 1804 uit de Stads cassa gelden tot onderhoud der armen werden uitbetaald, droegen de toenmalige voorstanders de zorg voor hunne armen op aan de »Armbezorgers van de Nederduitsche Hervormde Gemeente,” aan wie zij ook ten volle afstonden »en cedeerden het recht en de aanspraak op de penningen welke uit deze Stads cassa tot onderhoud der armen zullen worden betaald” en op al wat ten behoeve der armen mocht inkomen.

Hoe lang deze toestand geduurd heeft, twee jaar — zooals het oudste contract aangeeft — of langer, is niet uit te maken, daar de notulen een eerbiedig stilzwijgen over deze aangelegenheden bewaren.

In 1832 werd een college Diakenen ingesteld; zij waren echter niet anders dan de jongste kerkeraadsliden, die in de plaats van de ouderlingen, de oudste kerkeraadsliden, traden als een hunner zijn plaats verliet of ontsliep. Van een bijzonder karakter hunner ambtsbediening blijkt in dien tijd nog niets.

Den 1sten Juli 1835 werd een gewichtig besluit genomen. Toen werd een fonds gesticht ›tot ondersteuning van weezen en behoeftigen,“ dat, als ›het Weezenfonds“ bekend, voor menigeen in Schiedam ten zegen is geweest. Aan de gemeenteleden werd een circulaire gezonden, waarin het plan van den kerkeraad werd uiteengezet en de zes Artikelen van het fonds werden medegedeeld.

De personen, te wier behoefte de opbrengsten van dit Fonds zullen strekken, moeten zijn (Art. 4): ›Weezen in de Luth. kerk gedoopt, waarvan de ouders of althans een derzelve Lidmaat, vier jaren alhier woonachtig geweest en plaatsengeld aan de Luth. kerk hebben opgebracht of *bejaarden*, onvermogen om te arbeiden, en buiten staat om zich zelve te verzorgen wel te verstaan, als zij zich vroeger onberispelijk en christelijk gedragen hebben.“ ›Elk lid zal wekelijks bijdragen ten minste 5 centen“ (Art. 1).

In den beginne was dit fonds een ›*onderling*“ fonds van onderstand. Wie geen lid ervan was, al was hij lid der gemeente, kon er niet uit trekken. Het werkte goed. Allerlei voordeelen werden aan hen toegestaan, die er lid van waren en het dubbele van de gewone contributie betaalden. Zij hadden vergunning een plaats in de kerk in te nemen zonder betaling; het Weezenfonds betaalde voor hen aan de kerkekas *f* 2.60. Maar voor de eigenlijk gezegde ›armen“ was dit fonds niet.

Den 16^{en} Nov. 1841 werd besloten om, gedurende den winter, ›buitengewone collecten in de kerk te houden tot bedeeling van de behoeftige leden“. Tot deze bedeeling ›werd — let well — *eene commissie benoemd* en daartoe werden de diakenen verkozen“. Van dezen tijd af wordt langzamerhand een band tusschen diakenen en armen gelegd. Er worden, op bijzondere dagen, als ›kerkhervorming“, en in den winter collecten te hunnen behoefte gehouden; de opbrengst ervan deelen diakenen uit.

In 1850 komt er een belangrijk legaat in van den heer J. A. Homan t. w. *f* 2126.05 (*f* 2500 N. W. S. 4 $\frac{9}{10}$). Deze som vormt het grondkapitaal der diakonie. Al meer wordt zij zelfstandig, doch het duurt tot den 20^{en} Febr. 1855 voordat het eerste ›Reglement op het diaconie-armbestuur“ wordt vastgesteld. In dit Reglement is als beginsel aangenomen: ›de diakenen

zullen, zooveel na hun vermogen, trachten te vermijden subsidiën van het burgerlijk bestuur”.

Om dezen tijd begint de diaconie haar rekening en verantwoording jaarlijks te brengen in den kerkeraad. Haar kapitaalje neemt uit de batige sloten en eenige erflatingen allengs toe. Zoo vermaakt F. W. v. d. Elst (1880) aan haar *f* 250.—, Mevr. Legner (1884) *f* 200.—, Mej. E. Schieveen (1886) *f* 100.—, en J. F. Schweiker had in 1856 de beschikking gemaakt, dat de renten van *f* 2000.— N. W. S. $2\frac{1}{2}\%$, die onder beheer van het weezenfonds waren gesteld, ten bate der armen zouden worden besteed. Toen in 1876 ds. C. A. de Meijere zijn ambt had aanvaard, werd weldra een vaste armencollecte gedurende de godsdienstoefeningen gehouden, waardoor diakenen geheel zelfstandig werden en in het uitdeelen der liefdegaven niet langer afhankelijk waren van de toelagen, die uit de kerkekas te hunner beschikking konden worden gesteld, maar van de offervaardigheid der gemeente.

Het „Weezenfonds” was, niettegenstaande er meer voor de armen gevraagd werd, inmiddels sterk in bloei toegenomen. Zijn jaarlijksche inkomsten bedroegen, in den beginne, ongeveer *f* 250.—, terwijl het geene uitgaven had. Zoo bezat het in 1839 reeds *f* 2000.— N. W. S. $2\frac{1}{2}\%$, in 1844 *f* 3300.— en in 1849 *f* 4400.—, mede door een legaat van den heer J. J. Baake, groot *f* 500.—.

In 1849 had er eene ingrijpende wijziging plaats. Bestuurders van het fonds maakten zich los van den kerkeraad. Zij besloten ook de behoeftige bejaarden niet langer van het fonds te laten genieten. De kerkeraad beantwoordde dit besluit door het in-trekken van zijn subsidie. Tengevolge hiervan bestond er tusschen beide corporaties geruimen tijd groote wrijving. Toen echter, in 1856, de toenmalige boekhouder van het fonds dankte en dit weer gesteld werd onder toezicht van den kerkeraad, gelijk de meerderheid van de leden, die het beheerden, verzocht had, eindigde deze gespannen toestand. Het reglement van 1849 werd nu buiten werking gesteld en een nieuw reglement gemaakt.

Ten bate van het fonds was dit niet. Men begon nu toch tevens vrijgeviger te worden en het oorspronkelijk karakter van

het »Weezenfonds» werd uit het oog verloren. Art. 2 werd — zeer eigenaardig — aldus geformuleerd: »Weezen, wier ouders aan het fonds zullen hebben toegebracht, genieten daarvan bij voorkeur, maar sluit de behoeftige wees niet uit, wier ouders daartoe niet hebben toegebracht. Zij, die daarvan zullen genieten, moeten in het doopregister dezer gemeente zijn ingeschreven of eene inwoning van drie achtereenvolgende jaren hebben gehad» enz. en in Art. 6 werd deze bepaling opgenomen: »de kerkeraad heeft het regt om in buitengewone omstandigheden met gemeen overleg te handelen».

Nu werden ook dadelijk kinderen en anderen, die geen recht op den steun van het fonds konden laten gelden, er uit bedeed. En nog vrijgeviger werd men, toen het kapitaal, door de erflating-Schweiker, met *f* 7000 N. W. S. $2\frac{1}{2}\%$ was vermeerderd. De kerkeraad, die »broederkring» was, gelijk de Secretaris hem betitelt, begunstigt nu den een dan den ander.

De bezittingen van het fonds bestonden in 1858 uit *f* 8600.— inschrijving N. W. S. $2\frac{1}{2}\%$ en een hypotheek van *f* 4000.— In 1859 werden zij, door den aankoop der pastorie, tot een schuldbekentenis van *f* 6500.— à 4% ten laste van de kerkekas en *f* 3000.— hypotheek.

In dezen tijd begint men te klagen over den achteruitgang in de belangstelling voor het fonds, maar toch blijft het langzaam vooruitgaan.

De weezen die er kwamen — veel waren het er niet — werden in het diakoniehuis der Herv. Gemeente verpleegd. Tegen het verplegen der weezen buiten de gemeente had men terecht groot bezwaar. Dit bracht toch met zich, dat de kinderen uit hun familiekring en hunne omgeving werden losgerukt en bijkans zonder uitzondering in de toekomst voor de gemeente zouden verloren gaan. Men hield ze daarom in Schiedam.

Sedert 1877 werd er een eind gemaakt aan de uitkeering van gelden van het fonds aan dezulken, die er geen recht op hadden, omdat zij weezen, noch behoeftige bejaarden waren. Dit kwam den wasdom van het fonds zeer te stade. Het »onderling» karakter ervan verdween echter geheel, behalve in den titel van de Inschrijving Grootboek. Toen in 1882 het Reglement op nieuw werd gewijzigd, werden alle Luthersche Schie-

damsche weezen en alle behoeftige bejaarden boven de 65 jaar, die er één jaar gewoond hadden, als rechthebbenden aangemerkt.

In 1886 begon de een en ander om uitbetaling van eene bijdrage voor „halve weezen” te vragen; want de Hervormden waren er toe overgegaan om ook de gezinnen met halve weezen te bedeelen. Een paar weduwen, daartoe opgewekt door Herv. predikanten, hadden daarom bij den predikant der gemeente de doopbewijzen harer kinderen opgevraagd, met het plan ze bij de Hervormden in te dienen. Toen besloot de kerkeraad geen doopbewijzen af te geven aan hen, die „uit hebzucht” hunne kinderen naar de Herv. kerk wilden laten overgaan, en evenmin gelduitkeeringen uit het weezenfonds te doen om hen te behouden. In 1898 besloot hij echter aan den drang dezer omstandigheden wel toe te geven en ook, „halve weezen” door het Weezenfonds te laten bedeelen, tenzij de financiën het niet toelieten.

Het bezit van het fonds, dat sedert 1892 weder staat onder een commissie, bestaande uit *twee* kerkerads- en *drie* gemeentelieden, bleef gestadig wassen, niettegenstaande de jaarlijksche uitgaven *f* 600.— à *f* 800.— bedragen, en de jaarlijksche inkomsten op *f* 300.— worden begroot. Nominaal bezit het ongeveer *f* 25000.— waarvan het meeste als hypotheek is belegd en *f* 5000.— op de 2½ % en *f* 1500.— op de 3 % Grootboeken N. W. S. zijn geplaatst.

De ontwikkeling van de zorg voor de armen en de weezen is in de laatste 60 jaar aanzienlijk en zeker ook verblijdend geweest.

Het is echter niet te ontkennen, dat „goede bedeeeling en verzorging van weezen en halve weezen” voor het kerkelijk leven, zooals het nu is, een groote schaduwzijde heeft. Het gevaar is niet-denkbeeldig dat hierdoor meer dan één tot de gemeente getrokken wordt, die voor het geestelijk karakter der kerk noch voor haar geestelijke roeping iets gevoelt, en die zeker niet toetreden zoude, wanneer zijn „belijdenis-doen” voor hem iets anders moest zijn dan een vorm.

Of de oude tijd, toen de kerk zorgde voor zichzelf en voor haar geestelijk karakter en de armen beschouwde als „kinderen van den staat”, beter was? . . . Of het niet de roeping der kerk is alleen hen te steunen, die het leven der gemeente waarachtig mede-

leven en verarmd zijn geworden, maar los te laten degenen, die bedeed worden van geslacht tot geslacht, omdat òf de kerk ze niet afdoende kan helpen òf — wat waarschijnlijker is — zij niet afdoende willen geholpen worden? . . . Deze en dergelijke vragen rijzen in onze dagen, als men op vele gemeenten ziet met haar uitgebreide armenzorg en haar innerlijke geestelijke zwakheid, en — wie zal en kan het beslissend antwoord geven?

Moge de zorg der Schiedamsche Diaconie en van het Schiedamsche Weezenfonds ten slotte blijken te zijn een zegen voor het gemeentelijk en kerkelijk leven der Schiedamsche gemeente.

Wat een kleine gemeente in 150 jaar kan beleven en, niet-tegenstaande veel strijd en veel teleurstelling kan tot stand brengen, hebben wij in de voorafgaande bladzijden beschreven. De gemeente staat nu, ondanks de ongunstige tijdsomstandigheden, in menig opzicht krachtiger dan te voren. Haar geschiedenis is een pleidooi voor wat men tegenwoordig noemt 'het parochiestelsel'. Zij laat zien hoe een kleine gemeente, die belang stelt in haar kerk, en er voor offert en medeleeft, levensvatbaarheid bezit. Want het is niet een sterk positief-Luthersch-dogmatisch bewustzijn, dat de gemeente heeft gedragen, doch veeleer het gevoel van te behooren tot een niet-gereformeerden eigen, kleinen kring, met eigen naam en eigen predikant, wiens roeping is mede te werken aan en te bidden voor de komst van het Rijk Gods.

**OPGAVE DER BOEKEN EN BESCHEIDEN, DIE ZICH
IN HET ARCHIEF TE SCHIEDAM BEVINDEN.**

Prothocol-Boek der Luth. kerk te Schiedam, beginnende Aug.
1756—11 Aug. 1760.

Notulen 20 Febr. 1761—21 Febr. 1764.

Prothocol der Luthersche kerk te Schiedam, beginnende 6
April 1764, eindigende 8 December 1793.

(Uitgescheurd 13 folio's.)

Verhaal van de onlusten, voorgevallen tusschen Justus Hoop
en deszelfs kerkenraad te Schiedam in de maand February
1785. (Manuscript).

Prothocol-Boek der Luth. kerk te Schiedam, beginnende 2
Mei 1794, eindigende 27 Dec. 1801; vervolgens met hiaten tot
16 Juli 1809.

Notulen der Acta in de vergaderingen des kerkerads der
Evang. Luth. gemeente te Schiedam, 1 Maart 1829—3 Juni 1857.

Notulen enz. van 17 Juni 1857—13 April 1877.

Notulen enz. van 19 Juni 1877—19 Dec. 1892.

Copieboek der Luth. kerk te Schiedam, begonnen den 7
April 1764, eindigende 9 Maart 1795. 149 afschriften.

Opgave der extra-contribueerende leden, der verhuurde stoelen
en banken en der inkomsten en uitgaven van 8 Mei 1757—20
Nov. 1760.

Opgave der extra-contribueerende leden en der verhuurde stoe-
len en banken van 1757—1763.

Kerkerekening en verantwoording van 11 Maart 1764—5 Mei
1765; 12 Mei 1765—11 Mei 1766; 11 Mei 1766—10 Mei 1767.

Opgave der kerkcollecten van 12 Mei 1765—10 Mei 1767.

Opgave der extra-contribueerende leden en der verhuurde
stoelen en banken in 1765 en opgave der uitgaven van 12 Mei
1765—10 Mei 1767.

Opgave der extra-contribueerende leden en der verhuurde
stoelen en banken van 1773—1789.

Kerkerekeningen van Mei 1773—Mei 1789.

Lijst van de extra-contribueerende leden, van ontvangsten en uitgaven van Mei 1789—December 1904.

Opgave der verhuurde stoelen en banken van Mei 1793—Mei 1810 en der extra-contribueerende leden.

Opgave enz. van Mei 1810—1841.

Opgave enz. van Mei 1841—1857.

Collecteboek bij de Luth. Gemeente te Schiedam, begonnen 11 Maart 1764—30 April 1775.

Collecteboek als boven van 7 Mei 1775—27 April 1794.

Collecteboek als boven van 4 Mei 1794—9 Aug. 1810.

Collecteboek als boven van 12 Aug. 1810—7 Febr. 1831.

Boek van ontvangst van plaatsgelden en collecten benevens uitgaven van 1855—1865.

Notitieboek van Quitantiën van den Predikant, den koster en voorzanger, loopend van 17 Juli 1764—13 April 1776.

(Munnikhuijzen, Tissel, Brughman; J. R. de Klerk, J. v. d. Beek).

Notitieboek als boven, loopend van 13 Juli 1776—1 Juli 1839.

(Brughman, Noordenhout, Hoop, Lubé, Sartorius, Loggen, Meppen; J. v. d. Beek, Holtheuer, v. d. Kellen, Soonlé, Bonraad, Launhardt, J. C. Meijer).

Notitieboek als boven van 1 Oct. 1839—30 Dec, 1863.

(Dusseau, Benit, Stadius Muller; J. C. Meijer, A. H. Ritman, C. M. Jung).

Notitieboek van uitgaven van 23 Mei 1776—1 Mei 1794.

Notitieboek als boven van 1 Mei 1794—10 Sept. 1810.

Particuliere Kerke Ordonnantie ten dienste der Gemeente, toegedaan de Onveranderde Augsburgsche Geloofsbelijdenis binnen Schiedam.

11 Januari 1761.

Kerke Ordonnantie, enz., 6 April 1764.

Kerke Ordonnantie voor de Evang. Luthersche Gemeente der stadt Schiedam.

28 Sept. 1796.

Reglement voor den Koster en Voorzanger:

6 Dec. 1757; — 20 Aug. 1758; — 20 Sept. 1764; — 24 Sept. 1794; — 13 Mei 1804.

Copie-Doopregister der Gemeente 1757—1778.

Copielijst van de gedoopte kinderen en leden bij de Evang. Luth. Gemeente te Schiedam, alsmede van die personen, welke

bij die gemeente in den echten staat godsdienstig zijn bevestigd:
8 Mei 1757—Dec. 1830.

Lijst der leden, die geboekt zijn van 1769—29 Febr. 1820.

Naamlijst der gedoopte kinderen van 1 Sept. 1792—21 Juni 1885.

Copie-Trouwregister 1761—1805; 1816—1830.

Lijst der Kerkelijk ingezegende huwelijken van 7 April 1858—23 Maart 1876.

Aanteekening van alle Ledematen toegedaan de Onveranderde Augsburgsche Belijdenis tot Schiedam.

Anno 1757—1894 en daarna 1901—1906.

Een portefeuille, inhoudende ingekomen brieven en stukken van 6 Sept. 1756—10 Oct. 1902.

Pakketten inhoudende ingekomen stukken en brieven van: 1850—54, 1855—60, 1860—69, 1870—74, 1875, 1876, 1877/78, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1890/91, 1892, 1893, 1894.

(Na 1895 zijn de ingekomen brieven en stukken niet meer afzonderlijk bewaard.)

Huishoudelijk Reglement voor de Evang. Luth. Gem. te Schiedam, 29 Juni 1860.

Reglement als boven, 27 Febr. 1877.

Reglement als boven, 17 Sept. 1894.

C. C. H. v. d. Aa, Vier Predikatiën gehouden ten dienste der Luth. Gemeente te Schiedam, Haarlem 1758, door den schrijver geschonken aan J. Landman, als voorstander der Gemeente.

LIJST DER PREDIKANTEN.

	blz.
1757—1760 Itelius Justus Meyer	17
1761—1762 Pieter Christoffel Hageman	22
1762—1763 Johan Christian Landsberg	24
1764—1790 Frans Munnikhuijzen	30
1772—1775 Johannes Tissel, tweede predikant	33
1775—1781 Arnoldus Brughman, » »	35
1781—1783 Gerrit Noordenhout, » »	36
1784—1796 Justus Hoop	39
1796—1799 Nicolaas Lubé	51
1800—1803 Georg Frederik Sartorius	54
1804—1835 Johannes Lucas Loggen	54
1829—1830 Frederik Lodewijk Retemeijer, adjunct pred.	60
1830—1839 Karel Nicolaas Meppen, tijdel. als » »	60
1839—1853 Petrus Johannes Valentinus Dusseau	62
1854 Johann Wilhelmus Theodoor Weddik, prop ^t .	63
1854 Jan Daniël Siegmund Jr.	64
1855—1857 Herman Antoni Benit	65
1857—1875 Wilhelm Diedrich Statius Muller	69
1876—1890 Cornelis Adrianus de Meijere	72
1891—1895 Dr. Johannes Wilhelm Pont	74
1895—1900 Carel Ferdinand Westermann	75
1901—heden Jan Julius Lodewijk Duijvendak.	76

LIJST VAN KERKERAADSLEDEN.

		Met tusschenpoozen in dienst tot:
1757 Andreas de Kerber,	}	1759
› Nicolaas de Kerber,		1759
› Johan Hendrik Torley,		1764
› Johannes Landman,		1774
› David Hendrik Schoemaaker,		1794
› Jan Leonhart Mamper,	1760	
1761 Johan Hendrik Torley, pres. ouderling,		1764
› Johannes Doom, ouderling,		1769
› Abraham Lucas, ›		1764
› Pieter Ulman, diaken,		1764
› Andries de Wilde, ›		1764
1761 Coenraad Hendrik Breukelman, diaken		1784

VOORSTANDEREN :

1764 Johannes Doom,		1769
› Coenraad Hendrik Breukelman,		1784
› Johannes Landman,	†	1774
› David Hendrik Schoemaaker,		1794
1765 Pieter Textor, <i>bedankt</i>		1793
1766 Hendrik Kolmeyer,		1774
1770 Christoffel Lammering, <i>bedankt</i>		1798
› Johannes Vogel,		1776
1775 Hendrik Philip Nicht, <i>vertrekt</i>		1783
1777 Jacobus Landman,		1794
1783 Johannes George Emde,		1792
1784 George Caspar Meier,		1794
1786 Christoffel Kien,		1808
› Lucas Boon, <i>bedankt</i>		1789
1787 Jan Lucas,		1791
1791 Johan Godfried Baak,		1794

	Met tusschenpoozen in dienst tot:
1794 Machiel van Waard,	† 1794
› Frederik Hendrik Hanneman, <i>bedankt</i>	1798
› Abraham Lucas Jr.,	1797
› Hendrik Bonrath,	1798
1795 Jacob Hemelrijk,	1797
1797 Pieter Lucas,	1800
› Johan Andreas Reselaar,	1805
1799 Jan Tideman,	1809
1800 Willem Gütlich,	1804
1801 Samuel de Haan, <i>bedankt</i>	1801
1802 Jan George Sax,	1806
1803 Jan Antony Meijninger,	1822
1806 Johan Friedrich Schweiker,	† 1857
1807 Conrad Sauer,	1811
1808 Friedrich Fürst,	1818
1809 Christiaan Baumgarten,	1813
1810 Johannes Coenraad Ulrich Legner,	1824
1811 Jacobus Bakkes,	1827
1815 Abraham Lucas Azn.,	1819
1819 Johan Adam Ritman,	1841
1824 Johannes Jacobus Koens,	1837
1829 Jan Berck,	1856
1830 Johannes Bakkes,	† 1890
In 1832 worden ingesteld de colleges van Ouderlingen en Diakenen, waarbij komt het college Kerkrentmeesters.	

OUERLINGEN:

	Met tusschenpoozen in dienst tot:
1832 Johannes Bakkes,	† 1890
› Jan Berck,	1856
1836 Johan Adam Ritman,	1841
1841 Antonie Bakkes,	† 1843
1843 Johann Georg Berck,	† 1856
1856 Johan Frederik Legner,	1875
1857 Koert Hendrik Horrman,	† 1866
1864 J. E. Jurgens,	1870

Met tusschenpoezen
in dienst tot:

1867 Karel Hendrik Buschmann, <i>vertrekt</i>	1879
› Mr. Albertus Jan Hazenberg, ›	1871
1875 Johannes Hendricus Ritman, <i>bedankt</i>	1895
1879 Frederik Willem Buschmann,	1895
1891 Gerrit Hendrik Hoorman.	
1896 Evert Willem Lindeijer.	
1896 Johann Friedrich Wilhelm Meijer.	

DIAKENEN :

1832 Antonie Bakkes,	1841
› Johannes Jacobus Koens,	1837
1833 Henricus Theodorus Nyman,	1837
› Gottlieb Friedrich Metzger,	1843
1841 Christiaan Sigismund Lechner,	1844
› Johan Willem Christiaan Tengeler,	1846
1843 Johan Godfried Bartels,	1846
1844 Johan Frederik David Eberstein, <i>vertrekt</i>	1855
1844 Johan Frederik Legner,	1855
1846 Johan Adam Ritman Jr.,	1854
› Johan Hendrik Stork, <i>vertrekt</i>	1846
1855 Koert Hendrik Hormann,	1857
Johan Coenraad Ulrich Legner, <i>bedankt</i>	1857
1857 Pieter Johannes Bakkes,	1860
› Adriaan Hendrik Ritman,	1862
1858 J. E. Jurgens,	1864
1860 Johann Diederich Knetemann,	1871
1863 Karel Hendrik Buschmann,	1867
1864 Martinus Berck,	1875
1868 Christoffel Willem Tengeler,	1871
1871 Frederik Willem Buschmann,	1879
1872 Johannes Hendrikus Ritman,	1875
1875 Teunis Hendrikus Ritman,	1879
› J. G. H. L. Greve,	1881
› C. J. H. Schmidt, <i>bedankt</i>	1879
› Hendrik Damme,	1883
1879 Christoph Heinrich Windhorst,	1883

	Met tusschenpoozen in dienst tot:
1881 Johannes Lechner Czn., <i>bedankt</i>	1892
1882 Johann Friedrich Wilhelm Meijer,	1889
1883 Gerrit Hendrik Hoorman,	1891
1889 Machiel Johannes Berck,	1893
1892 Cornelis Hormann, <i>vertrekt</i>	1900
› Frederik Anthon Carl Lechner.	
1894 Jan Hendrik Scheuerman,	1896
1896 Willem Johannes Kraamer.	
1901 Adrianus Bakkes.	

RENTMEESTERS:

1832 Johan Friedrich Schweiker,	† 1857
› Johan Coenraad Ulrich Legner,	† 1841
1841 Ary Legner, <i>bedankt</i>	1864
1857 Johan Willem Christiaan Tengeler,	1860
1860 Koert Hendrik Horman,	† 1866
1864 Johan Frederik Legner,	1881
1867 Johannes Lechner, <i>bedankt</i>	1869
1869 Joan Catharinus Smitt, ›	1877
1871 Christoffel Willem Tengeler, ›	1877
1878 Martinus Berck, ›	1883
› Frederik Willem Buschmann,	1879
1879 Teunis Hendrikus Ritman, <i>vertrekt</i>	1883
1881 J. G. H. L. Greve, <i>bedankt</i>	1889
1883 Hendrik Damme, ›	1886
1883 Christoph Heinrich Windhorst, <i>bedankt</i>	1891
1886 Evert Willem Lindeyer,	1896
1889 Johann Friedrich Wilhelm Meijer,	1896
1893 Machiel Johannes Berck, <i>bedankt</i>	1894
1894 Jacob Otto Bender.	
1896 Jan Hendrik Scheuerman.	
1896 Heinrich Friedrich Wilhelm Opperman,	1902

**LIJST VAN KOSTERS, VOORZANGERS
EN ORGANISTEN.**

1757—1771 Johannes Ernst de Klerk.
 1771—1779 J. v. d. Beek.
 1779—1784 J. D. Holtheuer † 1784.
 1784 J. H. de Clerk.
 1784—1786 Pieter van der Kellen.
 1786—1794 Melchior Soonlé.
 1794—1806 Jan Hendrik Bonraad Hzn.
 1806—1833 W. M. Launhardt,

Van nu aan wordt het ambt gescheiden in dat van voor-
 zanger en kerkeknecht (weldra koster):

VOORZANGERS:	KERKEKNECHT, KOSTER:
1833—1846 J. C. Meijer.	1833—1849 P. Gerdes.
1846—1856 A. H. Ritman.	1849—1851 A. Meijer.
1856—1872 C. H. Jung.	1851—1878 J. L. Ritman.
1872—1874 N. Woensdrecht.	1878—1902 T. Ritman.
1874—1875 H. v. d. Hoeven.	1902 J. L. Ritman.
1875 J. Déé.	
1876—1884 P. L. Elberg. (afgeschaft).	

ORGANISTEN:

Uit liefde dienden de gemeente, tot 1853, de Heeren:

J. F. Schweiker, J. Lechner.

In 1853 werd benoemd tot gesalarieerd organist:

J. C. Textor.

1857 J. D. Verlouw † 1862.

1862 H. J. P. Textor — 1875.

1875 Chr. Schepp — 1893.

1893 A. A. Schepp, die reeds jaren lang den
 dienst in naam van Chr. Schepp had waargenomen.

REGISTER.

A.

	Bladzijden.
v. d. Aa, (C. C. H.)	11, 12, 14, 16, 18, 21, 33.
Acronius, (Ruardus)	6.
Aleida, (Gravin)	1, 79.
Amsterdamsch Consistorie, 8, 28, 33, 36, 37, 39, 44, 48, 50, 53, 60, 62, 64, 73.	
Armenzorg,	101.
Augsb. Confessie,	8, 9.
v. Avennes, (Jan)	1.
Avondmaal,	16, 17.
Avondmaalspenning,	91.
Avondmaalsviering,	58, 61, 63, 90 vlg.

B.

Ban,	91.
Bedehuizen,	77 vlg.
Benit, (H. A.)	65 vlg.
Bergh, (H.)	33.
Bergman (J.)	76.
Bevestiging,	88.
Bonrath (J. H.)	46.
Boon, (J. M)	48, 49.
Den Briel,	31, 48, 52.
Broens, (A. H.)	65.
Brughman, (A.)	35 vlg.

C.

Carpentarius, (Petrus).	6.
Catechisatie	88.
Colerus, (J. C.)	20.
Compromis,	30, 47, 49, 51.
Consulent,	61, 63, 64, 74, 76.
Croon, (J.)	33.

D.

	Bladzijden.
Delft,	25, 29, 30.
Diakenen,	57, 101 vlg.
Doom, (J.)	24, 29.
Doop,	89.
Doopgetuigen,	90.
Doopsgezinden,	7, 13, 77.
v. Duisberg, (J.)	95 vlg.
Duijvendak, (J. J. L.)	76.
Dusseau, (P. J. V.)	62 vlg.
v. Duwenvoorde (J.)	3.

E.

Ehrhard, (J. G.)	53.
Engel, (J. A.)	64, 65.

F.

Feritz, (J. W.)	28.
Fonds stichting eigen kerk,	62, 72, 81 vlg.
Fortmeijer, (J. G. E. Pupke)	60.
Fortmeijer, (J. H.)	35.
Fredericq, (Prof. dr. P.)	3.

G.

Gabrielsz, (P.)	5.
v. Garel, (H.)	13, 18, 19, 21.
Gasthuiskerk,	51, 55, 63, 70, 80 vlg.
Gerytz, (J.)	4.
Gezangbundel,	36, 37, 59, 95 vlg.
Gloria,	95 vlg., 98.
Grenssteen, (D.)	51.
Groote, (P.)	75.

H.

Den Haag,	25, 29, 30.
v. Haecht, (W.)	95.
Hageman, (H.)	22, 23, 35.
Hageman, (P. C.)	21, 22, 23.
Hamelau, (J.)	35, 46.

	Bladzijden.
Hanneman, (F. H.)	47, 49.
Heeringa, (dr. K.).	11.
Heinrici, (C. G.)	31, 39.
Helwig, (J. A.)	72.
Herdoopers,	4, 7.
Hernhutterij,	97.
Herstelde gemeente,	49.
Hervormde gemeente,	81, 82.
Heule,	47.
Van Heussen,	2.
Hillebrand, (M.)	53.
Hof van Holland,	28, 49, 52.
Holtheuer, (J. D.)	36.
Holtzappel, (C.)	39.
Holtzappel, (C. J.)	60.
Hoop, (J.)	39 vlg.
Hooijman, (J.)	24, 28.
v. d. Houve, (S.)	5.
Huisdoop,	89.
Huwelijksinzegening,	94.

J.

Jan II,	1.
St. Jacobs-gasthuis,	79 vlg.

K.

Kansel,	86.
v. d. Kellen, (P.)	39.
de Kerber, (A.)	16, 19, 20, 78.
de Kerber, (N.)	16, 19, 20.
Kerbert, (C.)	64.
Kerkrentmeesters,	57.
Kien, (Chr.)	44, 45, 52.
Kinderman, (J. C.)	62.
Kisselius, (A.)	13, 17.
de Klerk, (J. C.)	19.
Koch, (J. R. Eilers)	69, 72.
Kramer, (J. A.)	60.

L.

Lammering, (C.)	38, 39, 40, 41.
Landsberg, (J. C.)	24 vlg.

	Bladzijden.
Landman, (J.)	16.
Langebeek, (A.)	35.
Lechner, (F. A. C.)	91.
Lechner, (J.)	72.
Liefdefonds,	18, 32, 50, 64, 73.
Loch, (J. C.)	62.
Loggen, (J. L.)	50, 51, 54 vlg., 79.
Lohr, (H. C.)	100.
Loman, (A. D.)	71.
Lubé, (N.)	51 vlg.
Lucas, (J.)	44, 46.
Luther,	4, 85.
Lutheranen,	3, 4.
Lutherij,	6.
Lux, (W.)	34.

M.

Maas, (dr. A.)	5.
Mamper, (J. L.)	16.
Martini, (P.)	96.
Marnix,	6.
Meijer, (I. J.)	17 vlg.
Meijer, (J. O.)	50.
Meijere, (C. A. de)	72 vlg. 82, 83.
Meijere, (J. L. F. de)	72.
Mennonieten, zie Doopsgezinden	
Mentheda, (Barthold Enthers van)	5.
Meppen, (K. N.)	60 vlg.
Millies, (A.)	28.
Moraatz, (de)	41.
Muller, (F. H.)	33.
Muller, (S. F.)	29.
Muller, (W. D. Staius)	60 vlg.
Munnikhuijzen,	30 vlg., 39, 44, 46, 86, 97.

N.

Nieman, (W. F.)	54.
Nieuwe kerk,	83 vlg.
Nieuwenhuis, (dr. F. J. Domela)	99.
Nieuwjaar,	85.
Noordenhout, (G.)	36 vlg., 51, 56.
Noordenhout, (W.)	23.

O.

	Bladzijden.
Oranje, (Prins van)	5.
Oranjepartij,	43, 45.
Ordonnantie, (Kerkelijke)	18, 21, 25, 41, 51, 57.
Organisatie, (Synodale)	55, 62.
Orgel,	52.
Oudejaar,	85.
Oude kerk,	77.
Ouderlingen,	57.

P.

Patriotisme,	42, 44, 45, 46.
Pericopen,	86 vlg.
Plaat, (Chr.)	74.
Pohlman, (C. W.)	74.
Pont, (dr. J. W.)	74.
Psalmen,	95, 97, 98.

R.

Rabe, (W.)	50, 51.
Reglement, (Algemeen)	55, 61.
Reglementen, (Plaatselijke)	66, 63.
Remonstrantisme,	6.
Retemeijer, (F. L.)	59 vlg.
Reudler, (R.)	65.
Roll, (P. A.)	64.
Rose, (D.)	36.
Rotterdam,	25, 29, 30, 35, 40, 55.

S.

Sartorius, (G. F.)	53 vlg.
Scheffer, (J. F.)	45, 47.
Schmertmann, (J. H.)	51.
Schoemaker, (D. H.)	16.
Scholten, (J.)	36, 39.
Schotel, (Dr. G. D. J.)	5.
Schuurman, (J. A.)	64.
Schweiker, (J. F.)	68, 70.

	Bladzijden.
Seije, (H.)	7.
Siegmund, (J. D.)	64, 65.
Simonsz, (W.)	4.
Snabilié, (S. J. I.)	51.
Soonlé (M.)	41, 44, 46.
Stemler, (G. W.)	71.
Swalmius, (Eleazar)	6.
Symbolische boeken,	17.
Synode,	57, 58, 67, 71, 73, 74, 88.
Synodale Bundel,	99 vlg.
Synodale Commissie,	64, 67, 70, 71, 73, 83.

T.

Tissel, (J.)	32 vlg., 54, 56.
Torley, (J. H.)	10, 16, 18, 20 vlg. 101.
Tucht,	91 vlg.

V.

Veldprediker,	34.
Verbroederingscommissie,	71.
Volkerts, (L.)	36.
Voorbereiding,	90.
Vos, (P.)	50.

W.

Waalsche gemeente,	79, 80, 81.
Weddik, (J. W. Th.)	63.
Weezenfonds,	61, 70, 72, 104 vlg.
Weslingh, (P.)	30.
Westermann, (C. F.)	75.
Willem III, (Graaf)	1.
Wolff, (H.)	31.

Y.

Ysbrantsz, (J.)	3.
---------------------------	----

